

સુણજે રે ભાઈ સાદ

(લેખ-સંગ્રહ)

શ્રી અંતુલ શાહ

(હાલ મુનિશ્રી હિતરુચિવિજયજી મહારાજ)

* સંપાદક *

અમૃત શર્મા

* પ્રકાશક *

વિનિયોગ પરિવાર

મુંબઈ

SUNJO RE BHAI SAD

LEKH SANGRAH

BY ATUL SHAH (PRESENT-MUNI HITARUCHI VIJAYAJI)

● લેખક ●

શ્રી અતુલ શાહ

(હાલ : પૂજ્યપાદ, સંઘસ્યવિર, પરમકુણ્ડિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી
મહારાજના વિનેય મુનિ શ્રી હિતરુચિવિજયજી મહારાજ)

● સંપાદક ●

અમૃત શર્મા

આ લેખ-સંગ્રહ આમ તો 'ગમતાનો ગુલાલ' કરવાનો એક પ્રયાસ માત્ર છે અને એટલે જ આમાંના ગમી ગયેલા કોઈ પણ વિચારના પ્રસાર માટે સમગ્ર પુસ્તકની કે તેમાંના કોઈ પણ લેખની કોઈ પણ ભાષાના વર્તમાનપત્ર કે સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે કોઈની પણ પૂર્વમંજૂરીની આવશ્યકતા નથી. હા, આમાંનો કોઈ પણ લેખ તમે કોઈ પણ સ્વરૂપે છાપો તો તેની એક નકલ અમારી જાણ માટે અમને મોકલી આપવા લલામણ.

● પ્રકાશક-સંપર્કસૂત્ર ●

વિનિયોગ પરિવાર

ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર, ગોપાલ સદન,
પેઠેવાડી, જાંબલી ગલી,
બોરીવલી (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૯૨

શ્રી સુધીર/અનિલ શાહ
બીજે માળે, શીતલબુવન,
શીતલબાગ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ-૬
ઘર : ૩૬૩૩૬૮૭, ૩૬૧૯૩૬૯
પેડી : ૩૬૧૨૩૨૪, ૩૬૨૫૧૮૦

પ્રથમ આવૃત્તિ :

દીપાવલી, ૨૦૪૭
૫૦૦૦ પ્રત

વીસ રૂપિયા

દ્વિતીય આવૃત્તિ :

અક્ષય તૃતીયા, ૨૦૪૮
૫૦૦૦ પ્રત

[૨]

સંપાદન વેળાની સંવેદના

માનવજાતના પૂરાણા ઇતિહાસમાં નહીં સર્જઈ હોય એવી ભયાનક ઉચલપાચલ છેદ્યા સો-બસો વર્ષના ટૂંકાગાળામાં સર્જઈ છે. સંખ્યાતીત વર્ષોથી ચાલી આવતી શાન્તિમય અને અદ્યતન પાપવાળી જીવનવ્યવસ્થાને ઉખેડીને ફેંકી દેવાઈ છે. એ જીવનવ્યવસ્થાને ઉખેડીને ફેંકી દેવાના હાથા બન્યાં છે આધુનિક કેળવણી, વિજ્ઞાનવાદ અને યંત્રવાદ. પરિણામે સર્જ્યાં છે નાસ્તિકતા અને અનાચાર, બેકારી અને બીમારી, ગરીબી અને મોંઘવારી અને આવું તો કંઈ કેટલુંયે ! અને જો આમ જ ચાલ્યા કરશે તો આવતીકાલ અતિભયાનક બન્યા વિના રહેશે નહિ. આ વાતની સમજ-પોતાના ઢસરડાઓમાંથી ઊંચી ન આવી શકંતી-ભોળી પ્રજાને તો આવી શકે તેમ જ નથી. પણ દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા મહાનુભાવો પોતાની સંજયદષ્ટિથી કળી શકે તેમ છે. એ દીર્ઘદષ્ટા-મહાનુભાવોની એક નૈતિક જવાબદારી પણ છે કે તત્કાલીન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના હિતાહિતનું સંપૂર્ણ આકલન કરવું અને માર્ગાનુસારીપણાથી લઈને શૈલેશી-કરણ સુધીના પોતપોતાની ભૂમિકા મુજબ સાધના કરતા-સાધકોને માટે સાનુકૂળ વાતાવરણ-પર્યાવરણ (પરિ+આ+વરણ) સરજવું.

સંવેદનશીલ ચિંતકો કેવળ ચિંતન કરતા રહી નિષ્ક્રિય રહે તો પૃથ્વીને રસાતાળ જતાં વારં ન લાગે. પરંતુ યથાર્થદષ્ટિપૂર્વક પરહિતમાં પ્રવૃત્ત એવા ભગવદ્ભાવને પામેલા પુણ્યપુરુષોથી લઈને સજ્જન કક્ષાની વ્યક્તિઓએ આજ સુધી પોતાની કરુણાશીલ પ્રકૃતિથી નૈતિક ઉત્તરદાયિત્વ સમજીને સમયે સમયે આ ધરતી ઉપર ઉગતા સ્વચ્છંદાચારને ડામી દીધેલો જણાય છે. કંઈક એવા જ કરુણાસભર સંવેદનશીલ દિલ અને દૂરદેશી દિમાગના માલિક એવા શ્રી અતુલ સાહના બહુમુખી વ્યક્તિત્વ અને નૈતિક ઉત્તરદાયિત્વનું એક પાસું છે આ પુસ્તક.

તેઓશ્રીના લેખનમાં સાતત્ય, સાહિત્યપરકતા, માર્મિકતા, વેધકતા, તર્કબદ્ધતા વગેરે લક્ષણો આંખે ઊડીને વળગે તેવાં છે. તેમનો એક એક શબ્દ સ્વસંવેદનની ભૂમિકા ઉપરથી ઘૂંટાઈને નીકળેલો હોવાથી હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. સતત અને બહોળા વાંચનના પ્રભાવે તેઓ પોતાના લેખમાં ચોટદાર કાવ્યપંક્તિઓ, મહાવરા અને દષ્ટાંતો ટાંકતા હોવાથી ગમે તેવો સૂકો વિષય પણ રસદાર બની રહે છે. સુપર કોમ્પ્યુટર જેવા તેઓશ્રીના મગજમાંથી

આંકડાકીય માહિતીઓ તથા અર્વાચીન અને પ્રાચીન સંદર્ભો સતત લિપિબદ્ધ થતા હોય એવું આ લેખો વાંચનારને જણાયા કરશે. પોતાને દરેક વિષયનો રસ અને દરેક વિષયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાની ટેવ હોવાને કારણે વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં તે તે વિષયની અર્થઘટના તેઓ કરી શકે છે. વાચકવર્ગની ક્ષમતા અને રુચિને ધ્યાનમાં રાખી, હિતકારી વચન કેટલું ઉપોદેય બનશે તેનો વિચાર કરી રજૂઆત કરવામાં તેઓ એક્કા છે. સરળ વાતને કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય ભાષામાં કહેવામાં કે સીધીસાદી ભાષામાં કઠિન વાતની રજૂઆત કરવામાં કહી શકાય કે તેમનો કોઈ જવાબ નથી.

વિશ્વમાં એક જ વસ્તુ-બાબતમાં જુદી જુદી માન્યતાવાળા લોકો હોવા છતાં તે પદાર્થ બદલાતો નથી. અથવા તો નામભેદે અર્થભેદ થતો નથી. આ વાસ્તવિકતાને ધ્યાનમાં રાખીને યથાર્થ વસ્તુની મુલવણી હિતકારી રીતે કરવામાં આવે તો ઘણાના હિતનું કારણ બની શકે.

ઉપરચોટિયા ને ભોગવાદી વિચારકો (!)ની પ્રચુરતાના આ યુગમાં મૂલગામી ને સર્વાંગી વિચારધારાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા આ યુવાદૃષ્ટાને જોઈ કયા સહૃદયનું હૈયું નૃત્ય ન કરે ? પોતાના કુટુંબમાં, આડોશમાં, પાડોશમાં કે મિત્રોમાંયે આત્મો વિચારક શોધ્યો ન જડે તેવા સંયોગોમાં અને આકાશમાં આમ-તેમ ઊડવાની યુવાન વય હોય ત્યારે અગતિક ચિંતાઓનો ભાર લઈ મૂળને પકડવા મંડ્યા રહેવું એને એક સુખદ આશ્ચર્ય જ ગણવું પડે.

લેખકશ્રીએ પોતાની જૈન, આર્ય, મહાજન અને જન તરીકેની ફરજને અનુલક્ષીને ખૂબ ચાવી-ચાવીને જુદા જુદા સમયે લખાયેલા લેખો દ્વારા આ પુસ્તકમાં પીરસ્યું છે. આપણે સહુ પીરસેલી વાનગીને ભરપેટ આરોગીએ અને જમાનાવાદના અતિ લયાનક રોગને દૂર ભગાડીએ.

નવસારી,

અક્ષય તૃતીયા, વિ.સં.૨૦૪૮

અમૃત શર્મા

સુણવા જેવો સાદ સંસ્કૃતિનો

મુનિરાજ શ્રી હિતરુચિ વિજયજીના નામે આને જૈનો/અજૈનોમાં ખૂબ જ આદરમાન ધરાવતું વ્યક્તિત્વ જ્યારે અતુલ શાહ તરીકે પ્રખ્યાત બનતું જતું હતું, અને એમનાં અંતરમાં જે મનોમંથન/ચિંતન ચાલતું હતું, એ ઘણાં વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને વક્તવ્યો દ્વારા અચારનવાર બહાર પડતું અને બહાર પડતાંની સાથે જ એ સામી વ્યક્તિને વિચારમગ્ન બનાવી દેતું એ ચિંતન જ “સુણજો રે ભાઈ સાદ”ના સાર્થક નામે પ્રકાશિત થઈ રહ્યું હોય, ત્યારે કોણ આનંદ ન અનુભવે ?

સંસ્કૃતિની ખળખળ વહેતી એ સરવાણી એવી તો પાણીદાર હતી કે, ગમે તેવા તડકા/ભડકા એના એક ખુંદને પણ શોષવા/સૂકવવા સમર્થ ન હતા. યુગોના યુગોથી વહેતાં પાણીના વહેણમાંથી એવું તો સંસ્કૃતિ-સંગીત રેલાતું હતું કે, ભલભલાને એ સંગીત માણવાનું મન થઈ જાય ! પણ અંગ્રજો આ દેશમાં આવ્યા અને ગયા, આ વચગાળામાં એવી એક ફૂટનીતિ-વિકૃતિની જાળ બિછાવી ગયા કે, ધીમે ધીમે સંસ્કૃતિની એ સરવાણીનું સંગીત ધીમું પડ્યું. પછી ધીરે ધીરે એ સંસ્કૃતિને જ વિકૃતિના વહેણમાં અલડાવીને આગળ વહેવડાવવાનો પ્રયાસ થયો અને ગૌરવભરી એ ગઈકાલ પછી તો એવી તારાજ-આજ ભીંગી ચૂકી છે કે, એ ગઈકાલને હવે ધોળે દહાડે દીવો લઈને શોધવા નીકળવું પડે એમ છે. આવી કટોકટીની કપરી પળે આ ‘સાદ’નું મહત્ત્વ ખૂબ જ વધી જાય છે. એથી એનું કંઈક સિંહાવલોકન કરીએ.

આપણી પાસે માત્ર સમૃદ્ધ જ નહિ, પરંતુ વૈવિધ્યથી પણ સંપૂર્ણ વારસો છે. પણ આપણને એનો ગર્વ નથી. ઉપરથી આપણે ભાડૂતી વારસો/વૈભવ મેળવવા દરિદ્રનારાયણ દેશોની કાકલૂદી કરીએ છીએ.

આજે “પર્યાવરણ” નો પવન ત્રાઈ રહ્યો છે. માટે પર્યાવરણની સુરક્ષા કરવી હોય તો પણ માંસાહાર છોડીને અન્નાહારને અપનાવવો જોઈએ. પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે પણ અપનાવવા જેવી જો કોઈ સંસ્કૃતિ હોય, તો તે ભારતીય સંસ્કૃતિ છે.

ફિલ્લાઈઝરનું આક્રમણ નહિ ખાળવામાં આવે, તો અનાજ-પાણી અને ફૂલ-ફળ થોડાં જ વર્ષોમાં રસ-કસ ગુમાવી બેસશે. કદથી એ કદાચ કામણગારાં લાગશે, પણ શરીરને પુષ્ટિ આપવામાં એ મદદગાર નહિ બની શકે.

જેની જાહેરાતો ખૂબ જ છેતરામણી હોય છે એવાં બેબીફુડ, જંતુનાશક દવાઓ, ખોલ્લીદામૂર્સથી જો આપણે ચેતીશું નહિ. તો વિકાસના નામે એવા વિનાશને જ આપણે હાથે કરીને ઉછેરીશું કે, જેના વિપાક કાળે આપણે જ આપણું અસ્તિત્વ ખોઈ બેસીશું.

સોચી વધુ અહિંસક ગણાતો દેશ ગુજરાત આજે હિંસા ભણી જે વેગથી દોટ મૂકી રહ્યો છે, એ જોતાં ચિંતિત જ નહિ, કડક બની જઈને સરકારના કાન પકડવાનું મન થાય એવું છે. રાજ્યાશ્રયે હિંસાને આજના જેવું ઉત્તેજન તો ક્યારેય મળવા પામ્યું ન હતું. એ ઉત્તેજનને તોડી પાડવા સરકારના કાન પકડનારું પરક્રમ જગાડવું જ રહ્યું. નહિ તો ગુજરાતનું જે એક આગવું ગૌરવ આજે પણ અખંડિત છે, એ ગૌરવ ગાયબ થઈ ગયા વિના નહિ રહે.

જે દેશમાં ઘી-દૂધની નદીઓ વહેતી હતી અને તેલ-ગોળના ભોગવટાના અધિકારી તો જોડા અને ઘોડા જ ગણાતા માટે જ એવી કહેવત પ્રચલિત બની હતી કે, તેલ ખાય જોડા અને ગોળ ખાય ઘોડા ! આ દેશમાં આજે ઘી-દૂધ તો દીક, પાણીની પણ તંગી વરતાવા માંડી છે અને તેલ તો એવા ખેલ ખેલી રહ્યું છે કે, જેને જોતાં જોતાં જ તેલ નીકળી જાય ! તેલના આ ખેલનો ઉકેલ જો કોઈની પાસે હોય, તો તે ભારતીય જીવન-વ્યવસ્થાની પાસે જ છે.

જે બંધોને આજે વિકાસના દ્વાર ગણીને અવનવા નામે બિરદાવવામાં આવે છે, એ ‘બંધ’ સાચી રીતે જોઈએ, તો વિકાસને બંધ કરીને વિનાશને ખેંચી લાવતી તબાહી જ છે. પણ આજે દેશની આંખ બંધ જ નહિ, અંધ બની ગઈ છે. એથી એક દિવસમાં જેની પાછળ કરોડો રૂપિયા હોમાઈ જતા હોય એવી ‘નર્મદા બંધ’ જેવી યોજનાઓ પ્રજાના સાચા વિરોધની ગળચી દબાવી દઈને આગળ વધારાઈ રહી છે. બંધ એટલે શું ? રોજરોજ મક્તમાં રોકડા મળતા પાણીને, વર્ષો બાદ પૈસાથી ઉધારે આપવાના વાયદા એટલે જ આજના બંધો ! આવા બંધોના કારણે જ આપણી સંસ્કૃતિનો વિકાસ બંધ થઈ ગયો છે. એથી જ લણેલા નહિ, છતાં ગણેલા ગામડિયા લોકો બંધોના વિરોધમાં જે નારા પોકારે છે, એ ખૂબ જ સચોટ છે કે, અમારી રોકડી નદીઓ અમને પાછી આપો, તમારા ઉધાર બંધો અમારે જોઈતા નથી !

શાસકોની આંખ બંધ જ નહિ, અંધ પણ બની ગઈ છે. એની સચોટ પ્રતીતિ કરાવતી નર્મદા બંધ જેવી યોજનાની ભયંકરતા સરકાર ઉપરાંત સમાજ અને સંસ્થાઓએ પણ સમજવી રહી. કેમ કે ટીપે ટીપે જેમ સરોવર ભરાતું હોય છે, એમ આવી યોજનાઓ પણ સમાજના જનજન તરફથી મળતા સહકારના સરવાળાને પાયો બનાવીને જ આગળ વધતી હોય છે.

આજની ઘણી ઘણી ‘ફરિયાદ’ ફરી યાદ પણ ન આવે, એવી મૂળગામી રીતે દૂર કરવી હોય, તો આ સાદના નાદને સાંભળવો, સત્કારવો અને સાક્ષર કરવો જ રહ્યો ! જે ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખીને “સુણજો રે ભાઈ સાદ” નું લેખન-સંકલન-પ્રકાશન કરાયું છે, એ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાના સંકલ્પ સાથે આ સાદ જો ઝીલવામાં આવે, તો જેની સુરક્ષા કાજે આ સાદ નાખવામાં આવ્યો છે, એ સંસ્કૃતિનું સંગીત વિકૃતિના વાતાવરણને વિખેરી દઈને પુનઃગુંજી બિઠ્યા વિના નહિ જ રહે ! આવા વિશ્વાસ સાથે આ ‘સાદ’નું પુનઃસ્વાગત !

આવણ વદ અષ્ટમી, વિ.સં.૨૫૧૮
પાલીતાણા

આચાર્ય વિજયપૂર્ણચન્દ્રસૂરિ

જેમ જેમ હુંડા અવસર્પિણીકાળ આગળને આગળ ધપતો જાય તેમ તેમ ધર્મીજનને સાચા ધર્મી બની રહેવામાં ઘણા પ્રતિકૂળ પ્રવાહોનો સામનો કરવો પડે છે. કંઈપણ નવું સામે આવે તો તેને આવકારતાં, અપનાવતાં, યોલવું પડે, વિચારવું પડે, ચકાસવું પડે. નહીં તો ઊજળા લેબલ નીચે સડેલો માલ આવી જાય. લેવાને બદલે દેવાના યઈ જાય. આવું ન યઈ જાય તે માટેની સમજણ અને આવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું જોઈએ, શું કરી શકાય ! એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં મળે છે. સુગમ શૈલીમાં, સરળ રીતે સમજણ મળે છે.

ચોગરદમ વહેતા પ્રવાહથી નરાતાળ જુદો જ સાદ અહીં સાંભળવા મળે છે.

નાના-મોટા-જડા-ઝીણા ધર્મના, રાષ્ટ્રના, જ્ઞાતિના પ્રશ્નોને ઉકેલવાની મયામણ મળે છે. આ પુસ્તકના વિચારો સાથે તમે સંમત ન હો તો પણ આને પૂર્વાગ્રહમુક્ત યઈને વાંચજો. ઉતાવળો અભિપ્રાય બાંધી ઉવેખરો નહિ. આમાં મણ સત્ય છુપાયેલું છે તેવી શ્રદ્ધા સાથે આ લેખો પાસે જશો તો જરૂર તમારા વિચારોનું નવું પરિમાણ પ્રાપ્ત થશે. આ લેખોના લેખક ભાઈશ્રી અતુલ (વર્તમાનમાં મુનિ હિતરુચિવિજયજી)ને માટે, આપણે ત્યાં જેમ ગર્ભશ્રીમંત રાખ્દ છે તેમ મને ગર્ભશ્રાદ્ધ રાખ્દ બંધબેસતો લાગે છે, શાસ્ત્રમાં મળે છે. તેઓનો જન્મ જ જાણે આ કાર્ય માટે ન થયો હોય ! તેઓ અવળે રસ્તે આગળ વધી ગયેલાને, અટવાઈ ગયેલાને, એક ભોમિયાની જેમ પ્રેમાળ સાદ કરે છે. ઠપકો આપવાને બદલે, હુંફાળો હાથ લંબાવે છે. અતીતનો અક્ષતોસ કરવાને બદલે વર્તમાનને સાચા રસ્તે વાળવા આહ્વાન કરે છે.

આપણે એ નરવા, ગરવા સાદને સાંભળવાનો છે. સાંભળીને, મૂળગૃહે પહોંચાડનાર મૂળ માર્ગે મક્કમ ડગ માંડવાના છે. અને એ ડગલાં માંડતી વખતે મકરંદ દેવેની પેલી પંક્તિ હૈયે અને હોઠે રમતી રાખવાંની છે: “મન હો મારા સહુ દોડે ત્યાં એકલું યોલી જ.” યોલવામાં કશું ગુમાવવાનું નથી પણ ગુમાવેલું પાછું મેળવવાનું છે. આવા સુંદર વિચારો પણ દોષદષ્ટિવાળા અને દષ્ટિદોષવાળા જીવોને નહીં રુચે તેવું પણ બને પણ તેથી શું !

વાચકો સ્વયં નિરક્ષીર વિવેક દષ્ટિથી આને આધારે શુભ વિચારોનો આદર કરે અને દૂષિત વિચારોનો પરિહાર કરે. પ્રાન્તે. લેખકની લેખિનીમાં સદ્ધર્મ પ્રત્યેના જીવંત અનુરાગના સાતત્યનો જે રણકાર સંભળાય છે તે રણકાર આપણો બને એ જ અપેક્ષા સાથે...

ભા.સુ.૧૧, ૨૦૪૭

પં. પ્રદુમ્ન વિજયગણિ

જગદ્ગુરુ હીરસૂરિજી મહારાજ સ્વર્ગવાસ તિથિ, રાજકોટ.

આજનો યુગધર્મ

ગાંધીજીને એક વાર કોઈએ પૂછ્યું કે તમારી અને જવાહરલાલ નહેરુ વચ્ચે શો ફરક છે ? ત્યારે ગાંધીજીએ ચોટદૂક જવાબ આપેલો. એમણે કહ્યું : ‘જવાહર એમ ઈચ્છે છે કે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાંથી જાય, પણ એમની અંગ્રેજિયત અહીં રહે, જ્યારે હું એમ કહું છું કે અંગ્રેજોને રહેવું હોય તો ભલે અહીં આપણા મહેમાન બનીને રહે, પણ અંગ્રેજિયત તો હિંદુસ્તાનમાંથી જવી જ જોઈએ.’

પહેલી નજરે કદાચ સામાન્ય લાગતો આ ફરક ખરેખર તો પાયાનો ફરક છે. અને એ ફરકે જ આપણને આજની અત્યંત વિષમ ને દયનીય સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યા છે. દેશ આઝાદ થયો અને ગાંધી-ચીંધી દિશામાં જવાને બદલે નહેરુ દોર્યો સાવ ઊલટી દિશામાં ઘસડાતો ગયો. પરિણામે, અંગ્રેજો ગયા પણ અંગ્રેજિયત તો અહીં રહી જ ગઈ, બલ્કે વધારે ને વધારે ફૂલતી-ફાલતી ગઈ, અહીં ઘર કરી ગઈ. આજે રાજકીય દષ્ટિએ ગુલામી ભલે ગઈ હોય, પણ વૈચારિક દષ્ટિએ ને સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ તો આપણે વધુને વધુ ગુલામ બની ગયા છીએ અને વધુ ને વધુ ગુલામ બનતા જઈએ છીએ. કારણ કે આપણે અંગ્રેજિયતથી, અંગ્રેજોની ને પશ્ચિમના દેશોની સભ્યતાથી અંજાઈ ગયા છીએ. એ સભ્યતા જ આપણા દિમાગ ઉપર, આપણા આચાર-વિચાર ઉપર, આપણી રહેણીકરણી ઉપર, આપણી અર્થવ્યવસ્થા ઉપર, આપણા આદર્શો ને અરમાનો ઉપર સવાર થઈ ગઈ છે. એનું જ શાસન ચારે કોર ચાલી રહ્યું છે. એટલે ખરું જોતાં હજીયે આપણે સ્વતંત્ર નહીં, ગુલામ જ છીએ. ગાંધીજી માત્ર અંગ્રેજોના જ નહીં, આવી અંગ્રેજિયતના સામ્રાજ્યમાંથીયે આપણને છોડાવવા માગતા હતા.

આ સામ્રાજ્ય ઘણું સૂક્ષ્મ છે. તે પોતાની આજ રાત્રોથી નહીં, વિચારસરણીથી ફેલાવી રહ્યું છે. એ એક ભૌતિકવાદી વિચારસરણી છે. ભોગવાદને અમર્યાદ બહેકાવતા રહેવામાં જ સુખ છે, એમ તે માને છે. ગળાકાપ હરીફાઈને તેણે પ્રગતિનું સૌથી મોટું ચાલકબળ માન્યું છે. પૈસો તેનો પરમેશ્વર છે. પ્રકૃતિને લૂંટાય તેટલી લૂંટવી અને પ્રકૃતિના ધણિયામા બનવું તે એનું ધ્યેય છે. આવી વિચારસરણીને કારણે એક એવી સભ્યતા ઊભી થઈ છે, જેનું સ્વરૂપ વધુ ને વધુ આતુરી, અમાનુષી અને અકલ્યાણકારી બનતું જાય છે. આજે આપણી સામેનો સૌથી મોટો પડકાર કોઈ હોય, તો તે આ છે.

આ એક દિલસૂદીનો પડકાર છે. વિકૃત વિચારસરણીનો પડકાર છે. તે વિચારસરણીના દોષો ને અપૂરવો બનાવીને તેમજ તેની સામે તેનાથી ચઢિયાતી બીજી સમત્વયુક્ત વિચારસરણી રજૂ કરીને જ આ પડકારનો સામનો થઈ શકશે. અનેક

ક્ષેત્રમાં, અનેક મોરચે આ માટે લડાઈ આપવી પડશે. અનેક દષ્ટિકોણથી અનેક રીતે આપણે આપણી વાત સમજાવવી પડશે. આ નાનકડી પુસ્તિકાને હું આપણી આ લડાઈના એક ભાગરૂપે જોઉં છું અને હોંશભેર આવકારું છું. આજની આપણી સમસ્યાઓની ગાંઠી રીતે ઘણી ઊંડી છણાવટ કરતા રહેવી પડશે. આજે આપણા ઉપર વિચારસરણીના સામ્રાજ્યનું જે આક્રમણ થઈ રહ્યું છે, તેનાં અનેકાનેક પાસાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક પાસાંનું લેખકે સરસ દર્શન કરાવ્યું છે. અનાજની વિવિધ જાતોનું નીકળી રહેલું નિકંદન, પશુની ઉત્તમ ઓલાદોનું થઈ રહેલું ધોવાણ, રાસાયણિક ખાતરો-જંતુનાશકો-હાઈબ્રીડ ખિયારણ વગેરેનું આક્રમણ માંસાહારની મોહજાળ, બેબીફૂડ-હેલ્થફૂડ-ટીનફૂડ વગેરેનાં ભમરાળાં પ્રલોભનો, પર્યાવરણનો નીકળી રહેલો કચ્ચરઘાણ, પરંપરાગત વાસ્તુવિદ્યા-આરોગ્યવિદ્યા વગેરેનો થઈ રહેલો વિનાશ-આમ અનેક ક્ષેત્રોનું અવલોકન-નિરીક્ષણ કરીને લેખકે આજની આપણી સમસ્યાઓનાં મૂળ કારણો ઉપર આંગળી ચીંધી બતાવવાની કોશિશ કરી છે. લેખકે પોતે એક લેખમાં કહ્યું છે તેમ “નિદાનં પરિવર્જનમ્” રોગનાં કારણોનું સ્પષ્ટ નિદાન યાચ, અને તે કારણો દૂર કરવા કોશિશ કરીએ, તે જ રોગને નાબૂદ કરવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

આ પુસ્તિકાના લેખક ભાઈ અતુલ એક તેજસ્વી યુવાન છે. પૂર્વજ-મના સંસ્કારને બળે, તેમજ આ જ-મના પુરુષાર્થને બળે તેઓ આજની આ સંલ્પતાની માયાજાળમાં ફસાયા નથી; એટલું જ નહીં, આ માયાજાળની ભુલભુલામણી બતાવવાની ક્ષમતા પણ એમની બુદ્ધિમાં છે તથા એ માયાજાળને કાપવાની ઈચ્છાશક્તિ પણ તેઓ બતાવી શક્યા છે. આજે સંસારનો માર્ગ છોડીને સાધુતાનો માર્ગ એમણે અપનાવ્યો છે, ત્યારે પણ આ સંલ્પતાની માયાજાળને કાપીને વેરણછેરણ કરી નાખવાનો ઉત્સાહ ને પુરુષાર્થ એમણે છોક્યો નથી, એ વલણ ઘણું પ્રશંસાપાત્ર છે. “ધારયતિ ઈતિ ધર્મઃ” માનવીનું ને સમાજનું જે ધારણ-પોષણ કરે છે, તે જ ધર્મ છે. આજનો યુગધર્મ આ ભૌતિકવાદી ઔદ્યોગિક સંલ્પતાનો સામનો કરવામાં, તેની પાછળ આત્સુરી ફિલસૂફીને નેસ્તનાબૂદ કરવામાં જ રહેલો છે. તેના વિના આજે સમાજનું સમત્વયુક્ત ધારણ-પોષણ શક્ય નહીં બને.

ભાઈ અતુલ પ્રત્યેના પ્રેમ-આદરથી પ્રેરાઈને એમના લઘુબંધુ તેમજ મિત્રોએ સંસારી અવસ્થામાં લખાંથેલ એમના લેખોનું આ સંકલન પ્રકાશિત કરવાનો જે અભિક્ષમ લીધો છે, તેની પાછળની ભાવનાને હું ખિરદાવું છું. આ ભાવના ભાઈ અતુલને જે વિચારો પ્રત્યે પ્રેમ હતો, તે વિચારોનું વધુ અધ્યયન-મનન તેમજ આચરણ કરવામાં એમને પ્રેરતી રહેશે, એવી શુભકામના પ્રદર્શિત કરું છું.

પિંડવળ, ૧૪ ઑક્ટોબર, ૧૯૯૬

કાન્તિ શાહ

(સંપાદક-ભૂમિપુત્ર)

સાંકળીયુ

૧. આપણા દેશના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો આપણને ગર્વ છે ખરો ?	૧
૨. માંસ છોડો-પર્યાવરણ બચાવો.	૯
૩. ફટિલાઈઝર સબસીડી-ધીમું ઝેર.	૧૩
૪. નાના બાળકોની હત્યા કરવાના અનેક રસ્તા-“બેબી ફૂડ” તેમાંનો એક છે.	૧૮
૫. જંતુનાશકમાંના ‘જંતુ’ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ ‘માનવ’ છે ?	૨૪
૬. પોસ્ટ્રીક્ટામ્સ કે કોન્ટ્રાસ્ટ્રેશન કેમ્પ્સ ?	૨૮
૭. હેલ્થ-કુડનો કેઝ હવે મુંબઈમાં.	૩૩
૮. ગુજરાતની મચ્છીમાર સરકારનો કાન કોઈ પકડશે ખરું ?	૪૦
૯. તેલના આ વરવા બેલનો વાસ્તવિક ઉકેલ શો છે ?	૪૩
૧૦. વિચાર-શુદ્ધિની દિશામાં	૫૧
૧૧. નિદાનં પરિવર્જનમ્	૫૪
૧૨. બી, ખાતર અને દવા	૫૬
૧૩. નીતિગ્રાસ્ત્રો-વર્તમાન સંદર્ભમાં	૫૮
૧૪. નર્મદાની નહેરોમાં શું વહેશે ? નર્મદાનું પાણી કે ગુજરાતની પાછળથી પસ્તાયેલી પ્રજાનાં આંસુ !	૬૨
૧૫. નર્મદા યોજના : ધ ઓપિયમ ઓફ ધી માસીઝ	૬૮
૧૬. તમારા ગામમાં આટલું કરજો, આટલું ન કરજો	૭૪
૧૭. અહિંસા દેવીની હૃદયમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા	૭૭
૧૮. ધાર્મિક ઉત્સવો : ધનનો ધુમાડો ?	૮૪
૧૯. હરખતેડાં	૮૭

મારી નમ્ર સમજ મુજબ તો ઇલેક્ટ્રિસિટી, રોડ, રેલ્વે, તાર-ટપાલ અને ટેલિફોનથી માંડીને industry માટે Technical Personnel પૂરા પાડતી સ્કૂલ-કોલેજો સુધીનું સઘળું Infra-structure જ મિકેનાઇઝડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝને Economically Viable બનાવે છે. Welfare-state (વિનોબા જેને Ill-fare-state કહેતા)ના નામે ઊભું થયેલું આ વિરાટ સરકારી સ્થાપિત હિત જ્યાં સુધી Infra-structure ને ઊંચું કરવા અને પોષવા અબજોનું મૂડીરોકાણ કરતું અટકશે નહિ ત્યાં સુધી બેકારી, ગરીબી, ઔદ્યોગીકરણ, પ્રદૂષણ વગેરેની સમસ્યાઓ દૂર કરવાના કોઈપણ પ્રયત્નો યાગડ-ધીગડ જ રહેશે અને 'કામના અધિકાર'ની વાતો માત્ર વાતો જ બની રહેશે.

— શ્રી અતુલ શાહ

નમ્ર સૂચન

આ પુસ્તકમાંની કોઈપણ લેખ આપ કોઈ છાત્ર કે મેગેઝીનમાં પ્રસિદ્ધ કરો ત્યારે લેખક તરીકે મુનિશ્રી હિતરૂચિવિજયજી મહારાજનો નામોલ્લેખ કરવો હોય તો કૌંસમાં કરવો, પરંતુ મુખ્યપણે શ્રી અતુલ શાહના નામે જ પ્રસિદ્ધ કરવા લલામણ છે. આ પુસ્તક તેઓશ્રીએ 'અતુલ શાહ' તરીકે લખેલું છે.

[૧૨]

આપણા દેશના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો આપણને ગર્વ છે ખરો ?

દુનિયાભરમાં ચોખાની કેટલી જુદી જુદી જાતો અસ્તિત્વમાં ધરાવતી હશે તેનું અનુમાન કરવાની કોશિશ કરશો ? સો-બસો, હજાર-બેહજાર કે વધુમાં વધુ હિમ્મતબાજ વ્યક્તિ ય દસ-વીસ હજાર સુધીનું અનુમાન મૂકી અટકી જશે. હકીકતમાં દુનિયાભરમાં ચોખાની જુદી-જુદી એક લાખ વીસ હજાર જાતો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેમાંથી સૌથી વધુ એટલે પચાસ હજારથી ય વધુ જાતો તો વિશ્વના સૌથી સફળાગી દેશ હિન્દુસ્તાનની ધરતી પર જ પાંગરી છે. ગરીબ દોશોની સેવા અને સહાયના અંચળા નીચે પોતાના સ્થાપિત હિતોને મજબૂત કરતી ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન કે રોકફેલર ફાઉન્ડેશન જેવી સંસ્થાઓ જેના પર કબજો ધરાવે છે તેવી મનિલા સ્થિત ઈન્ટરનેશનલ રાઈસ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ આમાંની ૮૩,૦૦૦ જાતો પર કબજો જમાવીને બેસી ગઈ છે. આમાંથી મોટા ભાગની જાતો પહેલાં આપણા દેશના કબજામાં કટક ખાતેના સેન્ટરમાં હતી અને તેની નિગેહબાની કરતા હતા. આપણે જેને માટે ગૌરવ લઈને ફરી શકીએ એવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કૃષિ વૈજ્ઞાનિક ડૉ. આર. એચ. રિછારિયા. આ આખોય સમૃદ્ધ વારસો જ્યારે કટકથી ફિલિપ્પાઈસ ખાતે લઈ જવાના કાવતરામાં સામેલ થવા ડૉ. રિછારિયા પર અકલ્પ્ય દબાણ લાવવામાં આવ્યું ત્યારે પોલાદી મનોબળ ધરાવતો આ માણસ તૂટ્યો પણ જૂક્યો નહીં. જીવનભર ભેખ લઈને તેમણે જે સર્જન કરેલું ત્યાંથી તેમને ફોતરાની જેમ ફેંકી દેવાયા છતાં તેમણે મયક ન આપી. અંતે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના સફાઈભર્યા દાવપેચ અનુસાર ડૉ. સ્વામિનાથનને મનિલાસ્થિત આ ઈન્સ્ટિટ્યુટનું પ્રમુખપદ ઓફર કરવામાં આવ્યું. આ દેશમાં કહેવાતી હરિયાણી કાન્તિ લાવવા માટે જેમનાં ગુણગાન ગાતાં આ દેશના અબુધ લણેલાઓ યાકતા નથી તે ડૉ. સ્વામિનાથન આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થાપિત હિતો સત્યે ભળી જઈ આ દેશનો સમૃદ્ધ વારસો મનિલાસ્થિત આ સંસ્થાને ચાંદીની તાસક પર ભેટ ધરી દીધો.

નેહરુ અને એમના ચેલાઓએ આ ત્રેવિધ્યપૂર્ણ વારસાની ઉપેક્ષા કરીને હાઈબ્રીડના નામે કહેવાતી સુધારેલી જાતોનો જે પ્રચાર કર્યો છે તેના પાપે આ હજારો જાતો પૃથ્વીના પટ પરથી કાયમ માટે નામશેષ થઈ જાય એવો ભય ઊભો થયો છે. આજે પણ પરિસ્થિતિ એટલી હદે વણસી ચૂકી છે કે આપણે ડાંગરના કુલ ઉત્પાદનના ૭૫% ઉત્પાદન માટે આમાંની કેવળ ત્રણ જ જાતો પર આધાર રાખતા થઈ ગયા છીએ. વિનાશ વેરવાના વિજ્ઞાનમાં પાવરધા બનેલા યુરોપ-અમેરિકાના દેશો સામે ભારતના રાજકારણીઓ ક્યારેય અવાજ ઊંચો ફરવા જાય તો જેનેટિક સાયન્સમાં તેમણે કરેલી પ્રયત્નનો દુરુપયોગ કરી આ ત્રણ જાતોમાં કોઈ અકળ રોગનો ફેલાવો કરે તો આપણા સત્તાધીશોએ તેમની પાસે નાકલીટી તાણતા જેવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ આપણે હાથે કરીને ઊભી કરી છે.

અત્રના ક્ષેત્રમાં આપણે મૂર્ખ ઈન્વેસ્ટરની જેમ આપણું બધું મૂડીરોકાણ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં કરીને પોતાની જાતે જ 'કોર્નરડ' થઈ ગયા છીએ. તે જ મૂર્ખામીનું પુનરાવર્તન આપણા સમૃદ્ધ પશુધનના ક્ષેત્રમાં પણ કેટલાક ભોળા સમાજસેવકો તથા સરકારે શરૂ કર્યું છે. કહેવાય છે કે જ્યાં દેવદૂતો પગ મૂકતાં ડરે છે ત્યાં મૂર્ખાઓ ધસી જાય છે. જાણે આ કહેવતને સાર્યક કરવાનું કામ આપણી સરકારે કાંકરેજ અને ગીર જેવી વિશ્વવિખ્યાત નસલો ધરાવતી આપણી પશુઓની જાતોને જસી અને હોલસ્ટીન-ફ્રિઝિયન જેવી જાતો સાથે કોસ-બ્રીડ કરીને કર્યું છે. અનાજના ક્ષેત્રમાં આ પગલાની આગેવાની ડૉ. સ્વામિનાથને લીધેલી તે રીતે પશુધનનું સત્યાનાશ કરવાનું બીડું અમૂલવાળા ડૉ. કુરિયન અને એમના સાથીદારોએ ઝડપી લીધું છે. કેટલાક 'લાતોના ભૂત' વાતોથી નથી માનતા. તેમને વારવા માટે તેઓ હારે એ પૂર્વશરત થઈ પડતી હોય છે. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના ઊંડા અભ્યાસી, પોરબંદરના વિદ્વાન વેણીશંકર મુરારજી વાસુએ સંખ્યાબંધ લેખો તથા પુસ્તિકાઓ દ્વારા ગાયોના સંકરીકરણની યોજના સામે ચેતવણીની સાયરન નહીં, પણ ઢોલ વગાડેલા. ગાંધીજી દ્વારા સ્થપાયેલી સંસ્થા મુંબઈ ટ્રિબિ ગોસેવા સંઘે મધ્ય પ્રદેશના એનિમલ હસબન્ડ્રી ખાતાના નિવૃત્ત ડિરેક્ટર તથા જબલપુર વેટરનરી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ પદે રહી ચૂકેલા ડૉ. એમ. વાય.

મંગરુલકર જેવા તજજ્ઞના નેતૃત્વમાં નિષ્ણાતોની સમિતિ નીમેલી. જેણે દેશભરમાં ફરીને હજાર કરતાં વધુ પશુપાલકો તથા ત્રણસો કરતાં વધુ પશુપાલન સાથે સંકળાયેલી સરકારી-સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની મુલાકાત લઈને આપેલા પોતાના રિપોર્ટમાં વિદેશી ગાયો સાથે કોસ બ્રીડીંગ પર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો કરવાની ભલામણ કરેલી. છતાં કાયદો કરવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ એ જ સરકારી તંત્રો હજુ પણ ગામડે ગામડે કોસ બ્રીડીંગનો પ્રચાર કરતાં યાકતા નથી. ભારતીય નિષ્ણાતોની સલાહની અવગણના કરનાર સરકારે હાર્યા વળવું પડે તેવા સમાચાર ઇંગ્લેન્ડથી પ્રાપ્ત થયા છે.

વિદેશી આખલા કે તેનું વીર્ય અહીં લાવી અહીંની ઉત્તમ ઓલાદ સાથે તેનું સંસ્કરીકરણ કરવાનો વિરોધ કરનારા નિષ્ણાતોની એક દલીલ એ પણ હતી કે આપણી ઓલાદ જેવી રોગપ્રતિકારક શક્તિ વિદેશો ગાયો ધરાવતી ન હોવાથી સંકરીકરણના આવા કાર્યક્રમો દ્વારા તેમની નબળી રોગપ્રતિકારક શક્તિ પણ સંક્રમિત થશે. આવો કોઈ ચેપી રોગ વિદેશી આખલાઓના વીર્ય દ્વારા આપણી ગાયોમાં સંક્રમિત થશે તો આપણે વિશાળ સંખ્યામાં આપણા અણમોલ પશુધનને ખોવાનો વારો આવશે. સૂર્યની સામે આંખ મીંચી દઈને સૂર્યના અસ્તિત્વનો જ ઈન્કાર કરતા ભોળા ધુવડની જેમણે એન. ડી. ડી. બી. અને આઈ. ડી. સી.ના ઓફિસરો અને તેમના પાળીતા સરકારી અધિકારીઓ આ ચેતવણીઓ સામે આંખ મીંચી દઈ જણે આવા કોઈ ભયનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેમ વર્તતા હતા. પરંતુ બ્રિટનમાં હજારો ગાયોને મોતના મોંમાં ધકેલી દેનાર ‘મેડ કાઉ ડિસીઝ’ નામનો રોગ જે રીતે ખતરનાક પરિમાણ ધારણ કરી રહ્યો છે અને તેણે દુનિયાભરમાં તથા ખાસ કરીને યુરોપમાં જે પ્રત્યાઘાતો જન્માવ્યા છે તે કદાચ આ સરકારી ધુવડોની આંખો ખોલાવીને રહેશે તેમ લાગે છે. ગાયોના ચેતાતંત્રની અસર કરતા આ રોગનું સત્તાવાર નામ બોવાઈન સ્પોન્ગીફોર્મ એનકેફલોપથી અથવા ટૂંકમાં બી.એસ.ઈ. છે. બ્રિટનની ગાયોને માંડી બનાવનાર આ રોગ તેમને લાગુ પડ્યો હોવાથી તેવી રોગિષ્ઠ ગાયોનું માંસ લોકોના પેટમાં ન જાય તે હેતુથી ફ્રાન્સથી માંડીને સાઉદી અરેબિયા સુધીના દેશોની સરકારોએ બ્રિટનમાંથી ગાયનું માંસ આયાત કરવા પર સખત પ્રતિબંધ મૂકી દીધો છે. જગતના સુધરેલા ગણાતા દેશો પણ પોતાના આર્થિક

સ્વાર્થ ખાતર લોકોના સ્વાસ્થ્ય સાથે કેવાં ચેડાં કરે છે. તેનો ખ્યાલ એ બાબત પરથી આવશે કે એક જુનિયર બ્રિટિશ મિનિસ્ટરે હમણાં ફ્રેન્ચ લોકોને એમ કહ્યું છે કે ફ્રાન્સનું પેરિયર નામનું મિનરલ વોટર પ્રદૂષણયુક્ત હોવા છતાં અમે તેને નભાવી લીધું હતું તેમ તમે પણ આ રોગિષ્ઠ માંસ સામે ઝાઝો ઊઠાપોહ ન કરો. 'તેરી બી ચૂપ ઔર મેરી બી ચૂપ'ની નીતિ અજમાવવાની સલાહ પોતાની જાતને અતિવિકસિત ગણાવતા દેશના પ્રધાન આપે ત્યારે આપણા પ્રધાનો આવું કેટલું 'વૈદ્ય-ગાંધીનું સહિયારું' કરતા હશે તે કલ્પનાનો વિષય છે. ફ્રાન્સનો આ પ્રતિબંધ બ્રિટનની 'મીટ લોબી' માટે એક મોટા ફટકા સમાન નીવડ્યો છે કારણ કે બ્રિટનની બીફની કુલ નિકાસનો અર્ધા કરતાં વધુ હિસ્સો ફ્રાન્સ ખરીદતું હતું. હજી ગયા વર્ષે જ ફ્રાન્સે ૧૫૭૦ લાખ પાઉન્ડની કિંમતનું ૭૧,૩૦૦ ટન બીફ બ્રિટન પાસેથી ખરીદ્યું. રશિયાએ તથા ઓસ્ટ્રિયાએ પણ બ્રિટિશ બીફની આયાત બંધ કરી છે તો બીજા કેટલાક દેશોએ ૧૮ જુલાઈ ૧૯૮૮ પહેલાં જ-મેલાં બ્રિટિશ પ્રાણીઓ (જીવતાં)ની આયાત ઉપર અંકુશ દાખલ કરી દીધો છે. જો આવાં પ્રાણીઓ જોખમકારક હોય તો કુસ્ત્રિન આણિ મંડળીએ તેમના કોસબિડીંગનાં પ્રોગ્રામ માટે ૧૮ જુલાઈ ૮૮ પહેલાં જ-મેલા પરદેશી આખલાઓ કે તેમનું યિજાવી દીધેલું વીર્ય આયાત કર્યું હશે અને ગામડે ગામડે તે દ્વારા જે પશુઓ પેદા કર્યા હશે તે ભારતમાં પણ આવો વિનાશ નહિ વેરે ? અને આવાં કોઈ ગંભીર પરિણામો આવે તો તેની જવાબદારી ઓપરેશન ફ્લડ અને શ્વેતકાંતિના આ પ્રણેતાઓની રહેશે ખરી ? જો કે ચેર્નોબિલની અણુરજની અસરવાળું બટર પણ તેમની અંગત જાયદાદ જેવી ડેરીઓ દ્વારા લોકોના પેટ સુધી પહોંચાડી દેવાની ધૃષ્ટતા કરી શકનાર આ લોકો આવી કોઈ જવાબદારી સ્વીકારે એ શંખચક્ષીના સપના જેવી વાત છે. મેનકા ગાંધી જેવાં કો'ક ભડ (ધ વન ઍન્ડ ઓન્લી મેન ઈન ધ કેબિનેટ ?) પ્રધાન પાસે આ બાબતનું ખાતું હોય અથવા કલોડ અલ્વારિસ જેવો કો'ક એકલવીર પત્રકાર તેમનાં કારસ્તાન ખુદાં પાડે તો જ આવાં તત્ત્વોને 'લાઈન'માં લાવવાની કાં'ક આશા રાખી શકાય.

બ્રિટનમાં આ રોગ કેમ ફાટી નીકળ્યો તેનો ઇતિહાસ પણ રસપ્રદ છે. તપાસ કરતાં જણવા મળ્યું કે બ્રિટિશ ખેડૂતો પોતાની ગાયોને માંસયુક્ત ખોરાક

ખવડાવતા હતા. ગાય જેવા તદ્દન બિનમાંસાહારી પ્રાણીને આવા કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રાણિજ પ્રોટીન કે ઘેટાંનું મુડદાલ માંસ ખવડાવવા પર હવે બ્રિટિશ સરકારે પ્રતિબંધ લાંઘો છે. રોગિષ્ટ ઘેટાંનું માંસ ખવડાવવાથી તેનો ચેપ ગાયોને લાગવાથી આ રોગ પ્રસાર્યો હોવાનું મનાય છે. આપણા દેશમાં પણ ઘણાને ખબર નહિ હોય કે બનાસ, અમૂલ, સાગર જેવી ડેરીઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવતું અને ચેનકેનપ્રકારણે ખેડૂતોને જે ખરીદવા મજબૂર કરવામાં આવે છે તે પશુદાણ કે પશુઆહાર પ્રાણિજ પદાર્થોથી સર્વથા મુક્ત નથી હોતાં. તેમાં હજી બ્રિટનની જેમ સીધેસીધું માંસ વાપરવામાં નથી આવતું પણ ડેરીઓના આ કેટલેફીડ બનાવવામાં વપરાતાં દ્રવ્યો બનાવવા માટે પણ વાપરવામાં આવતાં બીજાં કેટલાંક પેટાદ્રવ્યોની ઝીણવટભરી ચકાસણી કરનારને તુર્ત ખ્યાલ આવશે કે એ પશુઆહાર પ્રાણિજ દ્રવ્યોથી સર્વથા મુક્ત નથી. મુંબઈના તબેલાવાળા પણ પોતાની ભેંસોને આવો તૈયાર પશુઆહાર જ ખવડાવતા હોય છે. તેથી પ્રાણીજ પદાર્થોનો અંશ પણ પોતાના પેટમાં ન જવા દેવાની દૃઢ માન્યતાવાળા લોકો માટે આવીં ડેરીઓનું દૂધ, બટર કે તેમથી બનાવેલું ઘી વપરાય કે કેમ તે વિચારવું રહ્યું. દેશની વર્તમાન સમસ્યાઓના વાસ્તવિક ઉકેલની ઊંડી કોઠાસૂઝ ધરાવનાર રાજકોટના એક વિદ્વાન પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખને ટી.બી.ની સારવાર માટે પાટણના એક વૈદરાજે અમદાવાદ પાસેના સૂકી પ્રદૂષણયુક્ત હવા ધરાવતા પાનસર નામના ગામમાં મહિનો રાખેલા, ત્યારે દર્દીના પેટમાં લીમડો જાય અને તેનો ગુણ થાય તેવી ઈચ્છાથી વૈદરાજ ત્યાં બાંધેલી બકરી અને ગાયને લીમડો ખવડાવી તેનું દૂધ પ્રભુદાસભાઈને પિવડાવતા જેથી તે દૂધમાં લીમડાના ગુણ આવે, સાજા થયા પછી આ દાખલો ટાંકી પ્રભુદાસભાઈ કહેતા કે આ દેશની અત્રાહારી પ્રજાને સીધેસીધી માંસાહારી બનાવવી શક્ય નથી તેથી આ રીતે ડેરીઓ દ્વારા પશુદાણમાં જ પ્રાણિજ તત્ત્વો દાખલ કરી પશુઓને ખવડાવી તે પશુઓના દૂધ દ્વારા આડકતરી રીતે પ્રાણિજ તત્ત્વો અત્રાહારીઓના પેટ સુધી પહોંચાડવાનો કાર્યક્રમ આરંભાયો છે.

પહેલી નજરે તો આ કોઈ તરંગી રૂઢિચુસ્ત માણસનો કલ્પનાવિલાસ લાગી, પણ જીનિવા ખાતે મળેલી વર્લ્ડ ડેરી કોન્ફરન્સમાં આપણી સરકારના એક સત્તાવાર પ્રતિનિધિએ કરેલું વિધાન જોતાં લાગે કે આવું કાંઈ બનતું હોય

તો નવાઈ નહિ. આપણા પૈસે પરદેશની સહેલગાહ કરનારા એ પ્રતિનિધિએ બીજા દેશોના પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ ભાષણ આપતાં એમ કહેલું કે 'અમારા દેશનાં પશુઓની કતલમાં અમારા લોકોની ધાર્મિક ભાવનાઓ આડે આવે છે, માટે અપણે સૌએ લેગા મળી એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા જોઈએ કે જેથી લોકોની લાગણીઓ ઉશ્કેર્યા સિવાય આપણે તેની કતલ વધારી શકીએ.' પશુઓના કોસબ્રીડીંગનો કાર્યક્રમ કદાચ આવી કોઈક કોન્ફરન્સમાં શોધી કઢાયેલા ઉપાયના પરિપાકરૂપ જ જણાય છે. સંકર ગાયોના પુરસ્કર્તાઓ ભલે ગમે તેટલી વાર ના પાડે પણ એ હકીકત છે કે સંકર ગાયોનાં વાછરડાં ખેતીના કે બળદગાડામાં જોતરવાના કામમાં આવતાં નથી અને પરિણામે કતલખાના ભણી જ ધકેલાઈ જાય છે. હવે આ સંકરીકરણનો કાર્યક્રમ જેમ જેમ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ જ-મેલી વાછરડીઓ તો લોકો હજી દૂધ માટે ય ઉછેરે પણ વાછરડાઓ તો સીધા કતલખાને જ જાય. પરદેશોમાં ગાયોનો ઉછેર દૂધ અને માંસ માટે (મિલ્ક પરપજ અને મીટ પરપજ) જ થતો હોવાથી તેમને તો આ ઈષ્ટ છે પણ આપણો ખેડૂત તો ગાયને દૂધ અને ખેતી માટે (મિલ્ક પરપજ અને ડ્રાફ્ટ પરપજ) ઉછેરતો હોવાથી સંકર ગાય તેના કામની જ નથી. એક બાજુ દેશના સમગ્ર કૃષિ-આધારિત અર્થતંત્રની આધારશિલારૂપ બળદથી તે વંચિત રહે અને બીજી બાજુ દેશની વિશાળ બહુમતી ધરાવતી અહિંસાપ્રેમી પ્રજા કતલખાને જતાં સંકરગાયનાં વાછરડાંથી નારાજ રહે તેવી ગાંડી નીતિ અપનાવવા પાછળ કયો તર્ક કામ કરતો હશે ? હકીકતમાં તો દેશના જેનેટિક રિસોર્સીઝના નાશથી ચિંતિત વિદ્વાનોએ જ નહિ પણ જીવદયા અને પંજરાપોળો માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચતા લોકોએ પણ આ કોસબ્રીડીંગની સરકારી નીતિનો સખત વિરોધ કરવો જોઈએ, નહિતર એક દિવસ જ્યારે લાખો-કરોડોની સંખ્યામાં ગાયોના સંકરીકરણ સુધી વાત પહોંચશે તથા તે સંકર ગાયોના વાછરડા કશાય કામમાં ન આવવાથી ભેંસના પાડાની જેમ યાંત્રિક કતલખાનાંઓને પુરવઠો પૂરો પાડવાનું સાધન બની રહેશે ત્યારે દેશની બધી પાંજરાપોળો તથા ગૌશાળાઓ ભેગી થઈને પણ તેને બચાવી નહિ શકે. 'રોગ અને શત્રુને તો ઊગતો જ ડામી દેવો સારો' એમ નીતિશાસ્ત્રકારે કહ્યું છે.

પશુઓથી માંડીને અનાજનાં બીજ સુધીના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રચારાતું સંકરીકરણ, જે આ દેશના સમૃદ્ધ વારસાના રક્ષણ માટેની લડાઈના જંગમાં શત્રુઓની મોખરાની હરોળમાં છે, તેને ઊગતું ડામી દેવામાં તો આપણે કાચા નીવડ્યા છીએ, પણ આ દુશ્મન દેશના મૂલ્યવાન જર્મપ્લેઝમ રિસોર્સીઝનો સફાયો બોલાવી દે તે પહેલાં તેનો ખાતમો બોલાવી દેવાની તક હજી ઊભી છે. પ્રદેશોપ્રદેશના આ વૈવિધ્યને નષ્ટ કરી એકવિધતા દાખલ કરવામાં કેટલું જોખમ રહેલું છે તેનો એક દાખલો બસ સર્થ પડશે. ચોખાની દુનિયાભરમાં રહેલી એક લાખ વીસ હજાર જાતોમાંની જે ૮૩,૦૦૦ જાતો પર મનિલાની ઈ-ટરનેશનલ રાઈસ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ કબજો જમાવી બેસી ગઈ છે તેમાંની “ઓરિઝા નિવારા” નામની ભારતનાં જંગલોમાં થતી એકમાત્ર જાત એવી છે કે જે ‘ગ્રાસી સ્ટન્ટ વાયરસ ડિસીઝ’ નામના રોગ સામે પ્રતિકારકશક્તિ પૂરી પાડનાર ‘જી-સ’ ધરાવે છે. હવે જો આ જાત જંગલના જે એકાદ નાનકડા ભાગમાં થતી હોય તે જંગલને તમે એકાદ બંધ બાંધવાના નામે કે રેલવેલાઈન નાખવાના નામે નષ્ટ કરી દો તો સમગ્ર માનવજાતે એ એકમેવ જાતથી કાચમ માટે નાહી નાખવાનું રહે અને પછી જો હાલ વપરાતી પ્રચલિત જાતોને ગ્રાસી સ્ટન્ટ ડિસીઝ લાગુ પડે તો ભૂખમરને કારણે ટપોટપ મરતા લાખો લોકોને જોઈ હાથ જોડી બેસી રહેવા સિવાય હાથમાં કશું ન રહે.

અમદાવાદમાં વસાપુર તલાવડી ખાતે અરવિંદ સોસાયટીમાં ‘સંવર્ધન’ તથા ‘એસોસિયેશન ફોર ધ પ્રોપગેશન ઓફ ઈન્ડિજિનસ જેનેટિક રિસોર્સીઝ’ ના નામે સંસ્થા ચલાવતા શ્રી કોરા માથેન અને મિત્રો પોતાની મર્યાદિત શક્તિઓ વડે, નષ્ટ થતા જતા આ વારસાને બચાવી લેવા ઝઝૂમી રહ્યાં છે. ડાંગર, દેશી વૃક્ષો, તેલીબિયાં અને પશુઓના ક્ષેત્રમાં આપણે કેટલી વૈવિધ્યસભર જાતો ધરાવતા હતા તેની માહિતીનું આદાનપ્રદાન કરવા પાંચ-પાંચ સંમેલનો બોલાવી તે ચર્ચાનો સંગ્રહ કરતાં પુસ્તકો પણ તેમણે બહાર પાડ્યાં છે.

વૃક્ષારોપણના ક્ષેત્રે નીલગિરિ અને સુબાવળ જેવી નુકશાનકારક જાતો, ખેતીના ક્ષેત્રે બનાવટી રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશક ઝેરો તથા ધરતીના ભૂગર્ભ જળભંડારો ખાલીખમ થઈ જાય તેટલું મબલખ પાણી ગાગતી હાઈપ્રીડ ઘઉં, ચોખા, શેરડી, કપાસની જાતો, તેલીબિયાંના ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રની

લીલી નાઘેર ધરતીને એક દિવસ રણમાં પરિવર્તિત કરી દેવાનું જોખમ ખડું કરનાર મગફળી તથા કૃષિઆધારિત અર્થતંત્રની કરોડરજીુ જેવા બળદો ખેડૂતના હાથમાંથી ઝૂંટવી લઈ ગરીબ ગ્રામવાસીઓના પ્રોષણનાં એકમાત્ર સાધન દૂધને પણ વેપારની ચીજ બનાવી દઈ તેમને અલભ્ય બનાવી દેનાર સંકર ગાયો સુધીના આ વર્ણસંકર અનિષ્ટોથી જે દિવસે પ્રજા યાકે તે દિવસે મૂળ જાતોનાં બીજ પણ બચ્યાં હશે તો કદાચ આપણે પુનઃ સર્જન કરી શકીશું. પરંતુ રાંડ્યા પછીના ડહાપણની આ વેળા આવે તે પહેલાં જ અગમબુદ્ધિ ગુજરાતીઓ પોતાની સઘળી શક્તિ અને વગ વાપરીને રાજકારણીઓ, સચિવો અને સમાજના અગ્રણીઓ સુધી આ વાત પહોંચાડી, ભૂલ્યા ત્યાંથી પાછા ફરી આ આત્મઘાતક નીતિઓને ઊલટાવી દેવા યોગ્ય. દબાણ લેવા તો હજી સાવ મોડું થયું નથી. પરંતુ જો આપણે હજી નહિ જાગીએ તો 'ફિર પછતાયે કયા હોવત, જુબ ચિડિયા ચૂગ ગઈ ખેત'ને યાદ કરી રોવા સિવાય બીજું કશું આપણા હાથમાં નહિ હોય.

માંસ છોડો-પર્યાવરણ બચાવો

મેનકા ગાંધીના નવે. '૯૧ 'ઈલે. વીકલી'ના એક લેખ અનુસાર માંસાહાર પર્યાવરણને અપાર નુકશાન પહોંચાડે છે.. જેમ ફીઝ કે એર કન્ડિશનર ઓઝોનના પડમાં ગાબડાં પાડવા દ્વારા કે પેટ્રોલ-ડીઝલનાં વાહનો હવાને પ્રદૂષિત કરવા દ્વારા પર્યાવરણને હાનિ પહોંચાડે છે, તે જ રીતે માંસ માટે ઉછેરાતાં ઘેટાં-બકરાં-ડુક્કર-ગાય-બળદ કે મરઘાં સુદ્ધાં પર્યાવરણ સામે મોટા જોખમરૂપ બની ગયાં છે. વ્યાપારી હેતુથી ઉછેરાતી ગાયે વર્ષે ૧૫૦૦ લિટર દૂધ આપવું જ પડે છે, મરઘીએ રોજનું ઈડું પેદા કરવું જ પડે છે, જ્યારે ભૂંડણે ૧૪ બર્યાં જણવાં જ પડે છે એટલું જ નહિ તે બધાંનું ભેગું વજન છ મહિનામાં જ. ૧૦૦૦ કિલોગ્રામ થવું જ જોઈએ અને આ બધા માટે જૂના જમાનામાં માણસ માટે બિનઉપયોગી પદાર્થો દોરોને ખવડાવતા તે પૂરતું ન થઈ પડે. માંસાહારીઓ માટે ઉછેરાતા આ પ્રાણીઓને જાત-ભાતનો ખોરાક આપવો પડે છે. કોઈને કલ્પના પણ હશે કે દુનિયાભરમાં મારવામાં આવતી માછલીઓમાંથી ચોથા ભાગની માછલીઓનો ઉપયોગ તો આવા પશુઓના આહાર માટે 'ફિશમીલ' તૈયાર કરવા માટે થાય છે. સમગ્ર ત્રીજા વિશ્વની પ્રજાને ભાગે જેટલું અનાજ અને કઠોળ આવે છે તેથી વધુ અનાજ-કઠોળ તો માત્ર અમેરિકા અને રશિયા જ પોતાના પશુઓ (અલબત્ત, માંસની મજા માટે ઉછેરાતા)ને ખવરાવી દે છે. આ વાંચ્યા પછી ક્યો સમજદાર નાગરિક ત્રીજા વિશ્વના દેશોની ભૂખમરાની સમસ્યા માટે વસતિવધારાને દોષ આપશે ? કહેવાતા વિકસિત દેશો ગરીબ દેશોના ભાગના અનાજને આ રીતે વેડફી દે છે તેના તરફથી લોકોનું ધ્યાન ખીજે ખેંચી જવા માટે તેમણે ગરીબ દેશોની બધી સમસ્યાઓના એક માત્ર કારણરૂપે વસતિવધારાનું નાહું પકડાવી દીધું હોય એમ નથી લાગતું ? જેથી તેમની મોજમજા અબ્બાધિતપણે ચાલુ રહે અને ખીજી બાજુ વસતિવધારા નામના 'હલકા લોહીના હવાવદાર'ને માથે દોષારોપણની ચામુકો વીંઝાતી રહે. બ્રિટન પોતે જેટલું અનાજ ઉગાડે છે તેના ત્રીજા ભાગનું અનાજ આવા જાનવરોને માંસ માટે તગડ કરવા ખવડાવે છે.

આટલું જ અનાજ ઉમાસંકર જોસીના રૂપ કરોડ 'ભૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ' સમાવવા કાફી થઈ પડે. એક બાજુ માંસાહારીઓના જીભના ચસકા માટે આટલો અક્ષમ્ય વેડફાટ કરવામાં આવે અને બીજી બાજુ ભારત જેવા દેશોમાં અનુકંપાની ઉત્તમ લાગણીથી પ્રેરાઈ ભૂખે મરતાં પશુઓને ઘાસનો એક પૂળો પણ નીરવામાં આવે તો "ગરીબો ભૂખે મરતા હોય ત્યારે નકામા જનવરોને ખવડાવવામાં અનાજ-ઘાસ વેડફી નાખવામાં આવતું હોવાનો" હોબાળો કરવામાં આવે તે કેટલું વાજબી ગણાય એ પણ વિચારણીય છે. 'ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો' કહેવત નિશાળીયાને સદૃષ્ટાંત સમજાવવી હોય તો કામ આવે તેવો ક્લાસિક દાખલો તો એ છે કે ભૂખે મરતા ભારત સહિતના ત્રીજા વિશ્વના આ જ દેશો દર વર્ષે બસો લાખ ટન જેટલો પશુઆહાર ઈ.ઈ.સી. (યુરોપિયન ઈકોનોમિક કમ્યુનિટી)ના 'ઉપાધ્યાયો'ના કલ્યાણાર્થે નિકાસ કરે છે. ઈ.ઈ.સી.ના દેશોમાં પેદા થતા માંસ અને દૂધના દસમા ભાગનું માંસ અને દૂધ, ભારત સહિતના ત્રીજા વિશ્વના 'ગરીબ પણ દરિયાવ દિલના' દેશો જે પશુઆહાર ત્યાં મોકલી આપે છે તેને આભારી છે. માત્ર આ પશુઆહારની નિકાસ જ બંધ કરી દેવામાં આવે તો શ્રીમાન કુરિયન અને તેમના મિત્રો દર વર્ષે લાખો-કરોડોનું મોઘું હંડિયામણ દૂધના પાઉડરથી માંડીને ગંધાતા બટર-ઓઈલ સુધીની ચીજવસ્તુઓની આયાતમાં વેડફી નાખે છે તે અટકી જાય.

શ્વેત રાષ્ટ્રોના આ બગલાઓ બધે જ એક્સરખા ધોળા છે. બ્રિટન કે ઈ.ઈ.સી.ના દેશો ભારત જેવા દેશોના પશુઓને ભૂખે મારવાની જવાબદારી ઉપાડી લે છે તો દક્ષિણ અમેરિકાના ગરીબ દેશોના જંગલોનો ખાત્મો બોલાવી દેવાની જવાબદારી 'પોતાના પાડોશીને પ્રેમ કરવાની કળા'માં પાવરધા યુ.એસ.એ. એ ઉપાડી લીધી છે. દુનિયાભરમાં વરસાદ ખેંચી લાવતા દક્ષિણ અમેરિકાનાં ગાઢ જંગલોનો ખાત્મો એટલા માટે બોલાવી દેવામાં આવે છે કે જેથી અમેરિકનોને બહુ ભાવતી માંસની વાનગી 'હેમ્બર્ગર' માટે માંસ પેદા કરવા જનવરો ઉછેરી શકાય. જીવનના સારા-નરસા કોઈપણ ક્ષેત્રમાં અમેરિકનો-યુરોપિયનોથી પાછળ ન રહેવા કટિબદ્ધ એવા કેટલાક આપણા દેશવાસીઓએ પણ આ જ દિશામાં કદમ ઉઠાવ્યાં છે. મુંબઈની ફાઈવસ્ટાર હોટલો, વિમાનોમાં દેશ-પરદેશ ઉડતા નવધનિકો અને મોટી મોટી કંપનીઓની કે-ટીનોમાં ચીકનનું માંસ પૂરું પાડી શકાય તેવા 'ઉમદા' હેતુથી

અહમદનગર ખાસે શરૂ થનાર ‘એગ્રીટિક’ નામની હેયરી વર્ષે ૯૧,૦૦,૦૦૦ કિલો જેટલા ચોખા, મકાઈ અને સોયાબીન મરચાઓને તગડા કરવા ખવડાવશે, જેટલું અનાજ કદાચ ૯૧,૦૦૦ જેટલા ભૂખ્યા લોકોને આખું વર્ષ બે ટંક પેટ ભરીને ખાવા ચાલી શકે. બેડા પાણી માટે જે દેશમાં બહેનોએ દસ-દસ કિલોમીટર સુધી પગ ઘસડવા પડે છે તે જ દેશમાં આ હેયરીવાળા મહારાજ બાર જેટલા બોરવેલ ખોદી રોજના લાખ માણસને પીવા માટે પૂરું પાડી શકે તેટલું પાણી વેડફી નાખશે. ‘દેશસેવાના આ મહાન કાર્ય’માં તેમને સાનુકૂળતા કરી આપવા માટે ૯૮૦ લાખના તેમના આ પ્રોજેક્ટમાં ૬૦૦ લાખ રૂપિયા જેટલી લોનની ખેરાત તો આઈ.ડી.બી.આઈ., આઈ.એફ.સી.આઈ., સ્ટેટ બેંક અને આઈ.સી.આઈ.સી.આઈ. જેવી ચાર બેંકો જ કરશે.

માંસાહારીઓ માંસ ન ખાતા હોત તો અનાજની તીવ્ર અછત સર્જત અને અનાહારીઓ ભૂખે મરત, માટે પોતે માંસ આરોગીને અનાજ બચાવવાનું સુકૃત કરતા હોવાનો દાવા કરનાર મહાનુભાવોને ખબર હશે ખરી કે બે લાખ ટન જેટલું પ્રાણિજ પ્રોટીન મેળવવું હોય તો વીસ લાખ ટન જેટલું વનસ્પતિજ પ્રોટીન તે પ્રાણીઓને ખવડાવવું પડે છે ! સાત કિલો જેટલું અનાજ વેડફાય ત્યારે એક કિલો જેટલું અનાજ માંસ પેદા થાય છે ઘઉં કે ચોખાના રૂપમાં પ્રોટીનનું એક યુનિટ પેદા કરવા માટે ઊર્જાના બે થી દસ એકમો વપરાય છે. જ્યારે બીફ, મટન, ઈંડાં કે ડુક્કરના માંસના રૂપમાં એટલું જ (એક યુનિટ) પ્રોટીન પેદા કરવા માટે ૧૦ થી ૭૮ યુનિટ જેટલી ઊર્જા વેડફાઈ જાય છે. ઊર્જાના ઘેરી કટોકટીના યુગમાં ઊર્જાના આવા અક્ષમ્ય વેડફાટને સે નભાવી લેવાય !

ચિડલ-ઈસ્ટના દેશોમાં માંસની નિકાસ વર્ષોવર્ષ વધારતા રહી વિદેશી હૂંડિયામણની આવકની મધલાજ લોકોને બતાવતા વેપાર ખાતાના પ્રધાનો અને અમલદારો હકીકતમાં ઘોડા વેચીને ગધેડો ખરીદતા મૂર્ખ ફૂલણજીની જેમ કુલાય છે. નિકાસ થયેલ એક કિલો માંસ કદાચ સો રૂપિયાની નોટ કમાઈ આપતું હશે પણ એટલું માંસ પેદા કરવા માટે દેશે તેનાથી પાંચ ગણી કિંમતનાં કુદરતી સાધનોનું સત્યાનાશ કાઢી નાખવું પડે છે. ગણતરી વગરની નિકાસના આવા રવાંડે ચડીને દક્ષિણ અમેરિકાના દેશો તો બરબાદ થઈ ચૂક્યા છે અને ભારતને પણ જો વધુ નિકાસ અને પરિણામે વધુ ગરીબાઈના વિષયકમાં

ફસાંવી દેવામાં આવશે તો રવિબોબુની 'શસ્ય શ્યામલા' આ ધરતી પર યોડાક દાયકામાં ઘાસનું એક તણખલું પણ નહીં ઊગે.

અંત પણ મેનકા ગાંધીના શબ્દોથી જ કરીએ તો “જો તમે ધરતીની લીલી ચાદરને રક્ષવા માંગતા હોવ, હવામાં પ્રાણવાયુનું કે જમીનમાં ચોખ્ખા પાણીનું પ્રમાણ વધારવા માંગતા હોય તો શરૂઆત માંસ ખાવાનું છોડવાથી કરો, બાકી બધું પછી આવે છે.”

તા.ક. : જાન્યુઆરી ૭, ૧૯૯૧ના 'ટાઈમ' મેગેઝિનમાં પ્રગટ થયેલ વિગત અનુસાર ૧૯૮૦ની સાલમાં જેટલાં જંગલોનો નાશ કરવામાં આવ્યો તેમાં ૭૨% જંગલોનો નાશ માંસ માટેનાં પ્રાણીઓનો ઉછેર કરવા માટે કરાયેલ.

ફિલ્લાઈઝર સબસીડી : ઘીમું ઝેર

છાપાંઓના તંત્રી પોતાના તંત્રીલેખમાં ફિલ્લાઈઝર પર અપાત્તી સબસીડીને ‘કુપાત્રે દાન’ ગણાવી આવી સબસીડીઓને સત્વરે બંધ કરવાની ભલામણ કરે કે દુનિયાભરના પર્યાવરણવાદીઓ-કહેવાતી હરિયાણી ક્રાંતિના ભાગરૂપ-બનાવટી ખાતરોના વપરાશની વાંઝણી બનતી જતી જમીનો અંગે ચેતવણીની સાચરન બજાવવા માધું પછાડીને મૂરી જાય તો પણ, સબસીડી દૂર કરવાની વાત તો આઘી રહી, પરંતુ નક્કર થઈને સબસીડીમાં વધારો જાહેર કરવામાં આવે છે તે હકીકત આપણે સ્વીકારેલી કલ્યાણ રાજ્યની વિભાવનામાં રહેલી કેટલીક મૂળભૂત ક્ષતિઓ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. ફિલ્લાઈઝરોના રૂપમાં દવાના ડોઝ જમીનને આપી તેની પાસેથી વધુ કામ-વધુ પાક લેવાના લોભમાં સોનાનાં ઈંડાં આપણી મરઘી જેવી જમીનને વેરાન બનાવી ખતમ કરવાનું આત્મઘાતી વલણ રહેલું છે એવી સીધી સાદી વાત અતુલ શાહ કે છાપાનો તંત્રી સમજી શકે પણ મધુ દંડવતે કે વી. પી. સિંઘના લેખમાં ન ઊતરે એવું નથી. હકીકતમાં ૧૯૪૭ પછી જીવનના દરેક ક્ષેત્રની જેમ રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ નહેરુ આણિ મંડળીએ પરદેશી ‘વેસ્ટમિનિસ્ટર મોડલ’ સીધેસીધું અપનાવી લીધું એના પાપે ચૂંટણીમાં બહુમતી મેળવવા લોકોને રાજી રાખવાનું એકમાત્ર ધ્યેય વી. પી. કે દંડવતે જેવા પ્રામાણિક અને નિષ્ઠાવાન ગણાતા રાજકારણીઓને પણ ‘પોપ્યુલિસ્ટ પોલિટિક્સ’ (લોકપ્રિયતાનું રાજકારણ)ની આવી ગોબરી નીતિઓ અપનાવવા મજબૂર કરે છે. પ્રજાનું વાસ્તવિક કલ્યાણ ઈચ્છતા જાગરૂક વિચારકે આવા સમયે આ કે તે વ્યક્તિને બે-ચાર ગાળો આપીને કે ઈધરઉધરના થોડા ધમપછાડા મારીને બેસી રહેવામાં આત્મસંતોષ ન અનુભવતાં પશ્ચિમચક્ષુ નહેરુની ‘વેલફેર સ્ટેટ’ (વિનોબા જેને પોતા ચાટફૂક શૈલીમાં ‘ઈલફેર સ્ટેટ’ કહેતા)ની ઉછીની લીધેલી વિષકન્યાને અરબી સમુદ્રમાં નાખી આવવી પડશે. પણ લોકશાહી, બહુમતવાદ, ચૂંટણીપ્રથા જેવી આ કન્યાઓને ‘પવિત્ર ગાય’ ગણી તેને અડવામાં પણ પાપ માનનારા અને આ લોખંડી ચોકડાની અંદર જકડાયેલા

રહી આમતેમ યાગડથીગડ કરવામાં કૃતકૃત્યતા અનુભવનારા સુધુ ભાઈઓનું પત્રકારત્વથી માંડીને સમાજસેવા સુધીના સઘળાં ક્ષેત્રોમાં જ્યાં સુધી વર્ચસ્વ છે ત્યાં સુધી એ વાત તો નજીકના ભવિષ્યમાં રાકચ જણાતી નથી. તેથી જાતે નોંતરાતી દેશની બહાલી જોઈ ન રાકતાં વિચારવંતોએ જ્યારે જ્યારે આવું બને ત્યારે ત્યારે, એ નાણામંત્રી હોય કે પ્રધાનમંત્રી, તેમની ઉપર ચારે બાજુથી વિચારોનો એકધારો મારો ચલાવવો જોઈએ. કડવી દવા પાવાની પોતાની ફરજમાંથી ચૂકી માવતર ક્યારેક કમાવતર બને તો પછી છોડુએ પણ એ કમાવતરને કડવી દવાના ફાયદા જણાવી તે પાવા માટે મજબૂર કરવી પડે.

ફિલ્લાઈઝરની જ વાત કરીએ તો આ સબસીડીઓ અને સરકારી પ્રચારના પડઘમના પાપે આ દેશમાં માત્ર ૫૩,૦૦૦ ટન અને ૨,૧૨,૦૦૦ ટનની અલ્પ માત્રામાં વપરાતા ફોસ્ફેટિક અને નાઈટ્રોજિનસ ફિલ્લાઈઝરોનો વપરાશ ૨૭ વર્ષમાં જ વધીને ૧૯૮૭-૮૮માં અનુક્રમે ૨૨,૫૯,૦૦૦ ટન અને ૫૮,૩૬,૦૦૦ ટનની ભયજનક સપાટીએ પહોંચી ગયો. કમનસીબીની વાત તો એ છે કે છેક મેકોલેના વખતથી પ્રગતિના ભામક ખ્યાલોમાં રાચતું આપણું ભોટ શિક્ષણખાતું દુનિયાભરનાં બૌદ્ધિક ફિલ્લાઈઝરના આ વધતા વપરાશને જ્યારે ભય અને ચિંતાની નજરે જુએ છે ત્યારે તે તેને પોતાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં ‘પ્રગતિની પારાશીશી’ તરીકે ગણાવે છે. આ ‘પ્રગતિ’ના પરિણામે આપણી જમીનમાં ૧૯૬૦ થી ૧૯૯૦ના ત્રીસ વર્ષમાં ૨૧,૬૮,૫૫૫ ટન જેટલું ફ્લોરિન ને ૫૫૩૨ ટન જેટલું યુરેનિયમ ભાડે સુધી પેસી અહો જમાવી બેસી ગયું છે. જેના કારણે આપણે જે અનાજ ખાઈએ છીએ તેમાં ૨૫૭૫ પી.પી.એમ. ફ્લોરિન પણ ખાવું પડે છે અને દર એક કિલો અનાજ દીઠ યુરેનિયમના ૨૪૩ બિક્વેરીલ્સ (એકમનું નામ) પણ પેટમાં પધરાવવા પડે છે. શ્રી આર. અશોકકુમારે જાન્યુ ‘૯૦માં તૈયાર કરેલી એક મેન્યુસ્ક્રિપ્ટની ગણતરીઓના ચોંકાવનારાં પરિણામો અનુસાર તો આપણા દેશની સિંચાઈ હેઠળની જમીનના ભૂગર્ભજળમાં નાઈટ્રેટનું પ્રમાણ ૩૦૨ પી.પી.એમ. જેટલું થઈ ગયું છે. જ્યારે વધુમાં વધુ સલામત મર્યાદા ૪૫ પી.પી.એમ.ની છે.

નાઈટ્રોજનયુક્ત કૃત્રિમ ખાતરોના વપરાશે આપણી જમીન, ખોરાક અને પીવાના પાણી સુધીના પ્રાયમિક આદર્યકતાઓને કેટલી ભયજનક રીતે પ્રદૂષિત કરી દીધી છે. તેનો આથી વધુ બીજો અંખ ઉઘાડનારો પુરાવો રો

હોઈ રહે ? મુખરજી પી. નેમ અને સુશીલ એ. કે. જેવાઓએ કરેલા અભ્યાસોનાં તારણ એમ બતાવે છે કે મોટા બંધોના વિસ્તારોમાં ભૂગર્ભ જળમાં ફ્લોરિનનું પ્રમાણ ભયજનક રીતે વધી જાય છે.

મહેસાણા જિલ્લાનાં અસરગ્રસ્ત બે ગામોમાં થયેલો અભ્યાસ ફ્લોરિનનું પ્રમાણ ૩.૨ પી.પી.એમ. થી ૩.૮ પી.પી.એમ. જેટલું બતાવે છે. જ્યારે નાગાર્જુનસાગર વિસ્તારમાં એ પ્રમાણ ૩ થી ૧૩ પી.પી.એમ. અને તુંગભદ્રા ડેમની આજુબાજુના ગામડાંઓમાં ૫.૪ થી ૧૨.૮ પી.પી.એમ. સુધીનું જણાય છે.

ફ્લોરિનનું ઝરોનો વપરાશ આ જ ગતિએ વધતો રહ્યો તો ઈ.સ. ૨૦૦૦ની સાલ સુધેમાં ભૂગર્ભજળમાં ફ્લોરિનનું પ્રમાણ ૧૧.૮ થી ૫૦ પી.પી.એમ. સુધીનું અને ઈ.સ. ૨૦૫૦ સુધીમાં ૮૩ થી ૩૫૦ પી.પી.એમ. સુધીનું થઈ જશે. આંકડાઓની ઈન્દ્રજળમાં જેમને રસ ન પડે તેમની જાણ માટે એ જણાવવું જરૂરી થઈ પડશે કે ઉચિત માત્રાથી વધુ પડતા ફ્લોરિનવાળું પાણી પીવાથી સાંધા જકડાઈ જવાની તકલીફ એટલે હદે વધી જાય છે કે આવા પ્રદૂષિત પાણીવાળા ગામડાંમાં લોકો રાત્રે સૂતી વખતે પથારી ઉપર જાડું દોરડું લટકાવી રાખે છે, જેનો ટેકો લઈ સવારે પથારીમાંથી બેઠા થઈ શકાય. બળદોને જ્યારે આવું પાણી પીવું પડે છે ત્યારે બેઠેલા બળદોને ઊભાં કરવા બે ખેડૂતોએ શિંગડાં ખેંચી તેમને મદદ કરવી પડે છે, બળદ જેવા શક્તિશાળી પ્રાણીની આ દશા યાચ ત્યારે માણસની તો શી વલે યાય ?

છાપાંઓનાં વેપાર-ઉદ્યોગને લગતાં પાનાંના સંપાદકો નવા-નવા ફ્લોરિનઝર પ્લાન્ટોનાં સમાચાર હોંશે હોંશે પીરસતા હશે ત્યારે કે કહેવાતા ખેડૂત નેતાઓ ફ્લોરિનઝરના ભાવોમાં સબસીડી મેળવવા પોતાની રાજકીય વળનો ઉપયોગ કરતા હશે ત્યારે પોતે પ્રજાના હિતસ્વીનો કે હિતશત્રુનો રોલ અદા કરી રહ્યા છે તે વિચારવા ધોભતા હશે ખરા ?

મહાભારતની સિરિયલ એઈ 'જ્ઞાન ને જ્ઞાણપણ'નાં અદ્ભુત વારસા સમા આ મહાકાવ્યને મનોરંજન મેળવવાનું સાધનમાત્ર બનાવી દેનાર પેઢીને એ ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે મહાભારતનું શાંતિપર્વ આદર્શરાજ કેમ ચલાવવું તેનું પણ સચોટ નિરૂપણ કરે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનનાં અંધશ્રદ્ધાળુઓને જેમાં વહેમ અને પુરાણ સિવાય કંઈ જડતું નથી તેવા આ મહાકાવ્યની કેટલીક વાર્તાઓ

પ્રતીકાત્મક રીતે સુંદર મેસેજ (સંદેશ) આપી જાય છે. આવી જ એક લઘુવાર્તામાં ગાયના દરેક અંગપ્રત્યંગમાં જુદા જુદા દેવતાઓએ પોતાનો વાસ કરી લીધા પછી મોડા પડેલા લક્ષ્મીજી પોતાને કોઈ એક અંગમાં રહેવા દેવાની વિનંતી કરે છે, ત્યારે ગાય કહી દે 'છે કે "મારા દરેક અંગનો કબજો કોઈને કોઈ દેવતાએ લઈ લીધો હોવાથી ક્યાંય જગ્યા નથી તેથી તમારે રહેવું હોય તો મારા છાણમૂત્રમાં રહી શકો છો." (શકૃ-મૂત્રે નિવસેત્) અને લક્ષ્મીજીએ તે વાતનો સ્વીકાર કરી ત્યારથી ગાયના છાણ-મૂત્રમાં નિવાસ કર્યો. મોટાં મોટાં થોયાં પાછંજાં હજારો ટન કાગળોના વેડફાટ કર્યા પછી તથા રીસર્યને નામે પ્રજાની પસંદનાની કમાણીના અબજો રૂપિયાનો વ્યય કર્યા પછી પણ કહેવાતા અર્થશાસ્ત્રીઓ જે વાત સમજી શકતા નથી તે મહાસત્ય મહાભારતકારે એક ક્યાના ઉપનય દ્વારા કેવું સુપેરે સમજાવી દીધું છે.

પશુઓના છાણ-મૂત્રમાં લક્ષ્મીજીનો વાસ છે એ વાત જો રાજકારણીઓ અને સચિવો ખરેખર જાણતા હોત તો એ પશુઓની મોટા પાયા પર કતલ કરી તેમનાં ચામડાં અને માંસની નિકાસ કરી વિદેશી હૂંડિયામણ કમાઈ તે વિદેશી હૂંડિયામણમાંથી ફટિલાઈઝરની આયાત કરી તેના વપરાશ માટે સબસીડી આપવાની 'ગાયને દોહીને ફૂતરાને પાવાની' મૂર્ખામી કરત ખરા ?

ફટિલાઈઝરના ભાવમાં સબસીડી, ટ્રેક્ટરો ખરીદવા માટે ઓછા વ્યાજની લોન, અનાજના પોષણક્ષમ ભાવો, સિંચાઈ અને વીજળીના દરોમાં રાહત, આવી જાતભાતની માંગણીઓ કરીને 'જગતના તાત' ખેડૂતને દી' ઉગ્યે સરકાર પાસે શકોરું લઈ લીખ માંગતા માંગણીઓમાં પરિવર્તિત કરી દેનાર ખેડૂત નેતાઓને હેયે જો ખેડૂતનું સાચું હિત વચ્ચું હોય તો તેમણે હરિયાણી ક્રાંતિની ભ્રાંતિને સવેળા જકારો આપી દઈ ખેતીના આસમાને આંબવા લાગેલા ખર્ચને ધરતી પર ઉતારવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

બાપદાદા પાસેથી વારસામાં મળેલી જમીન, પરંપરાગત ચાલી આવતી બળદજોડી તથા ઓજારો, ગયા વરસનું સાચવેલું બિયારણ, ઘરના ઢોર પાસેથી મફત મળતું છાણ-ખાતર અને એક પૈસાનો ય સિંચાઈ દર ભર્યા સિવાય બાપીકા કૂવામાંથી કોશ દ્વારા ખેંચી લેવાતા પાણીને કારણે એક જમાનામાં ખેતીની 'ઈનપુટ' ઝીરો હતી. જે કાંઈ પાકતું તે ચોખ્ખો નફો રહેતો, જ્યારે આજે કૃષિ યુનિવર્સિટી અને એગ્રિકલ્ચરલ ડિપાર્ટમેન્ટોએ

શીખવેલી સુધરેલી ખેતીના પુણ્યપ્રતાપે દટિલાઈઝર, જંતુનાશક દવાઓ, સંકર બિયારણો અને ટ્રેક્ટરોથી માંડીને ડીઝલ એન્જિનો સુધીના ખર્ચાઓએ ખેડૂતની નાનકડી કમર પર એટલો મોટો બોજો નાખ્યો છે કે એક પાક લેતો ૫૦ વર્ષ પહેલાંનો ખેડૂત જેટલો સુખી હતો તેટલો સુખી ત્રણ પાક લઈ બારે માસ વેઠ કરતો આજનો પંજાબ-હરિયાણાનો ખેડૂત પણ હશે કે કેમ તે એક યક્ષપ્રશ્ન છે.

મુંબઈના ગુજરાતી બૌદ્ધિકોમાં મધુ દંડવતેના ઘણા મિત્રો અને પરિચિતો છે. બજેટ સબસીડીની આ દરખાસ્તો પર ફાઈનલાઈઝેશનની મહોર છાપ મરાઈ જાય તે પહેલાં તેમના આ મિત્રો તેમને સસ્તી લોકપ્રિયતાના રાજકારણના કળણમાંથી બહાર આવી 'મૂઠી ઊંચેરા માનવી' સિદ્ધ થવાની તક ઝડપી લેવા સમજાવી શકશે ? સબસીડીના મધ મીઠાં ઝેર પાનાર 'મધુ' કરતાં કડવી દવા પીવાનો 'દંડ' કરનાર દંડવતે ભવિષ્યના નાણાંપ્રધાનો માટે એક ઊજળો આદર્શ પૂરો પાડી શકશે.

નાના બાળકોની હત્યા કરવાના અનેક રસ્તા છે, બેબીફૂડ તેમાંનો એક છે !

ઓપરેશન ફલડનાં બણગાં ફૂંકનાર ડૉ. વર્ગીઝ કુરિયનની કહેવાતી “શ્વેતકાંતિની પાંછળ છુપાયેલા ‘સંકેદ જૂઠ’નો પર્દાફાશ કરીને જેમણે સારાયે દેશમાં હલચલ મચાવી દીધેલી અને ગોવામાં ફાઈવસ્ટાર હોટેલો બાંધી ત્યાંની સ્થાનિક સંસ્કૃતિનો નાશ કરતાં મોટાં મોટાં ઉદ્યોગગૃહો જેમના નામથી ફફડે છે તેવા ડૉ. કલોડ અલ્વારિસે ‘બેબી ફૂડ’ને ‘બેબી કીલર’નું ઉપનામ આપેલું. હકીકતમાં મોટા બંધો, ધર્મલપાવરસ્ટેશનો, રાસાયણિક ખાતરો અને સમગ્ર સિન્થેટિક કલ્ચર સુધી પ્રસરેલા આંધળી પ્રગતિના વિરોધમાં રાફ થયેલ આંદોલનની સફળતાના શ્રીગણેશ બેબીફૂડ વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય ઝુંબેશની સફળતાથી જ થયેલા.

તબીબી ચિકિત્સાના ક્ષેત્રે જેનો જોટો જગતમાં જડવો મુશ્કેલ છે, તેવા આયુર્વેદના મહાન ગ્રંથ લાવપ્રકાશ નિઘંટુના દુग्ધવર્ગના ૨૨મા મ્લોકમાં માતાના દૂધના ગુણોનું વર્ણન કરતાં તેને પચવામાં અત્યંત હલકું, શીતલ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુને, પિત્તને, નેત્રરોગને તથા શૂળને મટાડનાર કહ્યું છે. મહર્ષિ ચરક જેવા અજોડ ચિકિત્સક ભલે માના ધાવણને ‘અમૃતોપમ’ કહીને તેના બે મોઢે વખાણ કરે કે ડૉ. કલોડ અલ્વારિસ જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત વિદ્વાન ભલે ‘બેબી ફૂડ’ને ‘બેબી કીલર’ કહી વખોડી કાઢે, પણ ૧૯૪૭ પછી આપણા માથે મરાયેલી સરકારને ડૉ. અલ્વારિસ કે મહર્ષિ ચરક કરતાં મહર્ષિ કુરિયન અને એમની ઐન. ડી.ડી.બી.ના ચેલાઓમાં વધુ વિશ્વાસ છે કે જે ડૉ. કુરિયનને એમ પૂછવામાં આવે છે કે “ઈન્ફન્ટ મિલ્ક ફૂડ”ની જાહેરાતમાં બાળકોના હસ્તા ચહેરા બતાવવા પર પ્રતિબંધ હોવા છતાં તમે ‘અમૂલ સ્પ્રે’ના ડબ્બા ઉપર બાળકનો ખિલખિલાટ હસ્તો ચહેરો કેમ બતાવ્યો છો ?” ત્યારે હિંદુ ફિલ્મના ખલનાયકની ધૃષ્ટતાથી જે એમ કહી રાકે છે કે “તો શું હું ત્યાં હાથીનો ચહેરો બતાવું ?”

જે ‘અમૂલ’ની સિદ્ધિઓના ગુણ જાતાં હો. કુરિયન અને એમના ભક્તો ભક્તો માફતા નથી તે અમૂલે બેબી કૂડની જાહેરાતો પર પ્રતિબંધ હતો ત્યારે પણ એ પ્રતિબંધને ઘોળીને પી જવા કેવા કેવા ગોરખધંધા કરેલા તેનો એક જ દાખલો બસ છે. જ્યારે જ્યારે ‘અમૂલ સ્પ્રે’ જેવી બનાવટોના ભાવ વધારવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે છાપાઓમાં એ ભાવવધારાની મોટી મોટી જાહેરાતો છાપી તે જાહેરાતોમાં એકદમ ધ્યાનાકર્ષક રીતે તેની બેબીકૂડની બનાવટોના ડબલાનું ચિત્ર પણ દર્શાવવામાં આવે જેથી આડકતરી રીતે તેની જાહેરાત થઈ જાય. પ્રજાના પૈસે દેશ-વિદેશમાં ભણીને બાદશાહી સગવડો ભોગવતા આ લોકો એ જ પ્રજાને ઠગવા કેવી કેવી તરકીબો અજમાવે છે એ જાણ્યા પછી હકીકતમાં તો તેમને ન્યાયની અદાલતમાં ઘસડી જઈ તેમનો જવાબ માગવો જોઈએ એને બદલે પ્રજાકલ્યાણનાં ફીક્ષાં ખાંડનાર સરકારે બેબીકૂડની જાહેરાત પરનો પ્રતિબંધ જ ઉઠાવી લઈ અમૂલવાળા સજ્જનોને બુદ્ધિના આવા દાવપેચ લડાવવાની મહેનતમાંથી જ ઉગારી લીધા છે.

એક રીતે જોઈએ તો આવા પ્રસંગો કહેવાતી લોકશાહી સરકારોના દંભનો પરદો ચીરી નાખવાનું કામ કરે છે. રાજકુમાર, કોલેજોમાં ભણાવવા દ્વારા બગાડાયેલા કેટલાક રાજવીઓના મોજશોખને આગળ કરીને રાજાઓના રાજ ઝૂંટવી લેનાર લોકશાહી તંત્રના પ્રધાનો આજે એ રાજાઓને પણ ટપી જાય તેવા બાદશાહી વૈભવો અને સાલિયાણાં ભોગવે છે, તેમ ક્યાંક ક્યાંક ખૂણેખાંચરે બાળકોને દૂધ પીતી કરી દેવાના બનતા પ્રસંગોનાં વાજાં વગાડી ભારતીય સમાજવ્યવસ્થાને તોડી પાડનાર એ જ આધુનિકોએ ગર્ભ-પરીક્ષણ કે બેબીકૂડના સ્વરૂપે ક્યાંય મોટા સ્તર પર બાળકોઓને દૂધ પીતી કરી દેવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરીને પોતાની વિચારધારામાં રહેલા-જલદી ન પરખાય તેવા-વિરોધાભાસને છતો કર્યો છે.

સરકારનો અત્યંત ગોખરો આ નિર્ણય ‘વર્લ્ડ હેલ્થ એસેમ્બલી’ના ૧૯૮૧ના આંતરરાષ્ટ્રીય બેબીકૂડના કોડનો જ નહિ પરંતુ ખુદ ભારત સરકારના આરોગ્ય મંત્રાલયના ૧૯૮૩ના નેશનલ કોડનો પણ ભંગ કરનાર છે. આ કોડ અનુસાર અત્યાર સુધી ઈન્ફન્ટ મિલ્ક કૂડ, ફીડીંગ બોટલ્સ તથા તેની રખતની ડીટડી જેવી વસ્તુઓની માત્ર ટી.વી. રેડિયો ઉપર જ નહિ પરંતુ છાપાઓમાં પણ જાહેરાત પર પ્રતિબંધ હતો. જ્યારે ‘ઈન્ડિયન એકેડેમી

ઓફ પિડિએટ્રિક્સ'ના તજજ્ઞોની ભલામણથી માતાનું ધાવણ છોડાવ્યા પછી વાપરવા જેનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે તેવી ફોરેક્સ, સિરેલક જેવી ચીજોની સરકારી જાહેરાતોનો પ્રતિકાર ભલે કરીએ પરંતુ દરેક નાગરિકે એ સમજી લેવાનું રહેશે કે જ્યાં સુધી આ ઉપલોગવાદી સંસ્કૃતિને જડમૂળથી ઉખાડીને ફેંકી નહિ દેવાય ત્યાં સુધી એક યા બીજા સ્વરૂપે આધુનિક શિક્ષિતો, શહેરીઓ અને શ્રીમંતોની ત્રિપુટી આવા ઝેરી પદાર્થો આપણા માથે મારતી જ રહેવાની. તેનાથી બચવાનો રસ્તો દરેક વ્યક્તિ કે કુટુંબે પોતે જ નક્કી કરી લેવાનો છે. એસોસિયેશન ફોર કન્ઝ્યુમર્સ એક્શન ઓન સેફ્ટી એન્ડ હેલ્થના ડૉ. આર. કે. આમંદના મતે એ રસ્તો એક જ હોઈ શકે કે જેની જાહેરાતો કરાતી હોય તેવી બજારુ ચીજો વાપરવાનું સંદેહાસ્પદ બંધ કરી પરામર્શથી ઘરે-ઘરે બનાવવામાં આવતી જાતભાતની વાનગીઓનો જ બાળકથી માંડીને વૃદ્ધો સુધીના સૌના ભોજનમાં સમાવેશ કરવો. તેઓ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે જે વસ્તુમાં પોતાનામાં કોઈ ખરેખરો ગુણ ન હોય તેની જ જાહેરાત કરવી પડે માટે જેની જાહેરાત આવતી હોય તે વસ્તુમાં પ્રાયઃ કોઈ તત્ત્વ નહિ જ હોય, તેમ સમજી લેવું.

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે 'ઊંઘતાને જગાડાય, જાગતાને (જાગતો હોય છતાં ઊંઘવાનો ડોળ કરતો હોય તેને) કેમ જગાડાય ?' બેબીફૂડનાં અનિષ્ઠો અને માના ધાવણની અત્યુત્તમતાથી સરકાર અજાણી હોય તો તેને સમજાવી શકાય, પરંતુ આ બાબત એટલી તો સર્વવિદિત છે કે તેના પ્રત્યેક પાસાથી વાકેફ સરકાર જાણીબૂઝીને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓના દબાણ નીચે અને જાહેરાતના પૈસા કમાવાની લાલચ નીચે આવો નિર્ણય કરે ત્યારે તે સરકાર 'લાતોનું ભૂત' છે તે સમજી લેવું રહ્યું.

દૂધમાં પાણી ભેળવીને વેચનાર ગોવાળિયાને દંડ થાય અને અમૂલ સ્પ્રે જેવી બનાવટોની જાહેરાતો કરી-વેચી પૈસા કમાવા માટે ભાવિ પેઢીના આરોગ્યને કાયમી નુકશાન પહોંચાડનાર અમૂલ કે કુરિયનને એવોર્ડો મળે અને તેમની સિદ્ધિઓના યશોગાન ગવાય ત્યારે 'મૂઠી જરના ચોરની દેવડીએ દંડાવાની અને લાખ ખાંડી લૂંટનારની મહેલોમાં મોજ કરવાની' વાત ન સમજી શકનાર કરસનદાસ માણેકની યાદ આવ્યા વગર ન રહે. આનો પ્રચાર સરકારી માધ્યમો દ્વારા ન કરી શકાય તેવો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો.

‘વીનીંગ ફૂડસ’ના નામે ઓળખાતા આ પદાર્થો પણ તદ્દન બિનજરૂરી અને નુકશાનકારક હોવાથી હકીકતમાં તો છાપાંઓમાં પણ તેની જાહેરાતો પર પ્રતિબંધ મૂકવાની જરૂર હતી તેના બદલે બધા જ પ્રકારના બેબીફૂડની જાહેરાતોના દરવાજા બધા ‘જ’ માધ્યમો દ્વારા ખોલી નાંખીને સરકારે એ સાબિત કરી આપ્યું છે કે મોટા-મોટા યંત્રોધોગો ચલાવતા દેશીવિદેશી ઔદ્યોગિક ગૃહોની સરકારી તંત્રો પર કેટલી મજબૂત પકડ હોય છે.

મોટા મોટા પોષણ વિજ્ઞાનીઓ (-ન્યુટ્રિશનિસ્ટ)નો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે કુદરતી ખોરાકનો ૮૫ ટકા ભાગ પચીને શરીરમાં લખી જાય છે જ્યારે બનાવટી સિન્થેટિક ફૂડનો માંડ ૨૦ ટકા ભાગ શરીર પચાવી શકે છે. બાકીનો ફેંકી દેવા માટે શરીરને જે વધારાનો શ્રમ કરવો પડે તે નફામાં. કન્ઝ્યુમર ગાર્ડન્સ સોસાયટીના ડૉ. હીરાનંદાનીના કહેવા મુજબ આવી બનાવટોમાં જે કૃત્રિમ રંગો, સુગંધીઓ તથા પ્રિઝર્વેટીવ્સ વાપરવામાં આવે છે તેની શરીર પર વિનાશક અસરો થતી હોય છે. એસ.એન.ડી.ટી.ના રીસર્ચ યુનિટના વિભૂતિ પટેલના જણાવ્યા મુજબ એડવર્ટાઈઝીંગ કંપનીઓના બુદ્ધિશાળી (હકીકતમાં તો કુટિલ) મેનેજરો દ્વારા કરતા આક્રમક જાહેરખબરિયા પ્રચાર વડે સામાન્ય પ્રજા પૌષ્ટિક, સસ્તા, સ્વાદિષ્ટ ખોરાકથી દૂર થતી જઈ રોગોત્પાદક અને નફામા કચરા જેવા ખોરાકને અપનાવતી જાય છે એ એક પ્રકારનું સાંસ્કૃતિક આક્રમણ છે. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના નિષ્ણાત શ્રી વેણીશંકર મુરારજી વાસુ પોતાનું આગવું ગણિત ગણાવતાં કહેતા કે પાંચથી માંડીને દસ રૂપિયે લિટરના ભાવે વેચાતું દૂધ પીતા હિંદુસ્તાનના અભણ ગામડિયાને બુદ્ધિશાળી ક્લીશું કે ત્રણ-ચાર રૂપિયામાં ૨૦૦ મિલિલિટર રંગીન પાણી ખરીદી ૧૫ કે ૨૦ રૂપિયે લિટરના ભાવે યમ્સઅપ કે લિમ્કા પીતા લણેલા શહેરીને ? બેબીફૂડ જેવી અનેક બાબતો પ્રજાને માથે મારતા રાજકારણીઓ, સચિવો, છાપાંઓ કે એડવર્ટાઈઝીંગ એજન્સીઓ તો સહેજે યાદ આવી જાય છે.

અત્યારનું બેબીફૂડ વિરોધી આખું આંદોલન-પશ્ચિમમાંથી આપણે ત્યાં આવેલું છે. એટલે તેમની દલીલો માતાનું દૂધ તાજું, સસ્તું, સ્વચ્છ, જ્યારે જોઈએ ત્યારે તરત જ મળી શકે તેવું અને રોગપ્રતિકારક શક્તિ પેદા કરનારું હોવાથી આરોગ્યપ્રદ હોવાની વાત સુધી જ આવીને અટકી જાય છે, જ્યારે આપણા દેશમાં તો માતાના દૂધના આ બધા લાભો ઉપરાંત તેના વડે મા અને

બાળક વચ્ચે જે અપ્રતિમ સ્નેહની ગાંઠ બંધાય છે તેનું તેના વડે માતા દ્વારા બાળકમાં આનુવંશિક ગુણોના સંક્રમણ દ્વારા યતા સંસ્કારોના આધાનનું વિશેષ મહિમાગાન કરવામાં આવ્યું છે.

રામાયણના એક પ્રસંગમાં, લંકાવિજય કરીને પાછા ફરતા રામચંદ્રજી, લક્ષ્મણ, સીતા વગેરેને વનમાં તપ કરતી પોતાની માતા અંજનાદેવી પાસે લઈ જઈ જ્યારે હનુમાનજી એક પછી એક મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ, પ્રચંડ શૌર્યના સ્વામી લક્ષ્મણ અને મહાસતી સીતા જેવી વિભૂતિઓનો પરિચય કરાવે છે ત્યારે જે ઉમળકો બતાવવો જોઈએ તે ન બતાવતાં ‘ઠીક, હશે’ જેવાં શબ્દો વાપરી અંજનાદેવી ઉદાસીન રહે છે. ત્યારે આવાં વિશિષ્ટ મહેમાનોનું અપમાન થવાનું લાગવાથી હનુમાનજી મા આગળ ફરિયાદના સૂરમાં પૂછે છે કે ‘મા આમ કેમ ?’ તે જ પળે મા અંજનાના સ્તનમાંથી વછૂટતી દૂધની ધારા સામે પડેલી કાળમીઠ શિલા પર અચડાઈ ઊભી તિરાડ પાડી દે છે; ને અંજનાદેવીનો પુણ્યપ્રકોપ શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે કે, ‘ઐસો દૂધ મૈને તેરેકું પીલાયો હનુમાન ! તુંને મેરી કૂખ લખાયો.’ રાવણ જેવું એક મગતરું સતી સીતાને ઉપાડી જાય અને તેમને પાછા લાવવા છેક રામચંદ્રજી જેવાને લંકા સુધી લાંબાં યત્ન પડે, તો મારું આવું દૂધ પીધા પછી પણ તારામાં એ કૌવત નહોતું કે એકલેપડે સીતાજીને પાછા લાવી રામચંદ્રજીને સુપ્રત કરે ? અને વળી પાછો મોટે ઉપાડે બધાનો પરિચય આપવા આવ્યો છું ?’ વાર્તામાં કેટલું તથ્ય હશે તે તો વિદ્વાનો જાણે પરંતુ માના દૂધનો કેવો મહિમા આ દેશમાં હતો તેની સંયોગ અભિવ્યક્તિ આ નાનકડા પ્રસંગમાં થઈ છે.

ધાવણ છૂટવાના કરાણોનું વર્ણન કરતાં ભાવપ્રકાશના રચયિતા પંડિત ભાવ મિત્ર લખે છે કે ‘યુત્રના સ્પર્શથી, દર્શનથી, સ્મરણથી અને તેણે સ્તન પકડવાથી ધાવણ છૂટે છે અને યુત્ર ઉપરનો નિરંતર વહેતો સ્નેહ જ ધાવણનો પ્રવાહ થવામાં કારણરૂપ છે.’

તદ્દન બિનજરૂરી ચીજોનું પ્રજાને વ્યસન પાડનાર જાહેરાતકારોને કળાના નામે હોંશે હોંશે એવોર્ડઝ સુધ્ધાં આખનાર ભોળા ભાભાઓનો આપણા દેશમાં તથા દુનિયાભરમાં તોટ ન હોવાથી તેઓ ભલે બેબીફૂડના અસ્તિત્વ ન ધરાવતા પણ ગુણોનો પ્રચાર કરે પણ એક વાત તો સૌ કોઈએ કબૂલ કરવી પડશે કે માતાનું ધાવણ મા અને બાળક વચ્ચે જીવનભર સ્નેહની જે ગાંઠ પેદા કરે છે,

તે 'પેદા કરવાની તાકાત તો દુનિયાના કોઈ બેબીકૂડમાં નથી. જે સ્ત્રી એમ ઈચ્છતી હોય કે પોતાનું સંતાન મોટું થઈ એકલપેટું બની પોતાને પણ હડધૂત ન કરે, તેણે પોતાના તેટલા સ્વાર્થ ખાતર પણ 'બ્રેસ્ટફીડીંગ'ના તંતુ દ્વારા બાળક સાથે કાયમી સ્નેહની 'ગંઠ વાળી લેવી જોઈએ.

કોઈ વિશિષ્ટ સંયોગોમાં ધાવણ જ ન આવતું હોય તેવી સ્ત્રીને ધાવણ વધારનારા ઔષધો સૂચવવાની તે છતાં પણ શક્ય ન બને તો ધાવમાતા દ્વારા સ્તનપાન કરાવવાની તથા તે પણ શક્ય ન હોય તો બકરી કે ગાયના દૂધનું પોષણ આપવું સુધીની વાત આંખણે ત્યાં છે. તેથી આવા બહાના નીચે પણ બેબીકૂડનો પગપેસારો ન થઈ જાય તેની સાવચેતી જગરૂક નાગરિકોએ રાખવા જેવી છે. અન્યથા ડેરીઓ દ્વારા ગામડે ગામડે દૂધનું ટીપે ટીપું ચૂસી લઈ છાશ જેવી અનુપમ ચીજનાં દર્શન પણ દોહાલાં બનાવી ગામડાના બાળકોને અપોષણના અપ્પરમાં હોમી દેનાર અને હાલ તેલના વેપાર પર એકચક્રી પકડ જમાવી સામાન્ય માનવી માટે તેલ પણ દુર્લભ બનાવી દેવા ભણી આગળ વધી રહેલા ડો. કુરિયન અને તેમના એજન્ટો અમૂલ સ્પ્રે જેવી બનાવટો વેચી પોતાની સંસ્થાઓને માલેતુજાર બનાવવા માટે સ્તનપાન જેવી કુદસ્તની અદ્ભુત ભેટને નેસ્તનાબૂદ કરી દેવા પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટશે.

જંતુનાશકમાંના ‘જંતુ’ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ ‘માનવ’ છે ?

જંતુનાશક દવાઓ છાટેલા ઘઉંનો લોટ દળી તેને તળીને પૂરી બનાવ્યા પછી પણ, તે ખાનાર લગભગ ૧૫૦ વ્યક્તિ ઉ.પ્ર.ના બસ્તિ જિલ્લામાં તાજેતરમાં મોતના હવાલે થયા એ સમાચારે ફરે એકવાર વિચારકોને ચિત્તિત કરી દીધા છે. સંકર બિયારણના આગમન પછી જંતુનાશકોના વપરાશમાં થયેલ ઝડપી વધારાને કારણે આજે કુલ ખેતીલાયક જમીનના ચોથા ભાગમાં આ ઝેરનો વપરાશ શરૂ થઈ ગયો છે. તેમાં અર્ધા કરતાં વધુ હિસ્સો તો ડી.ડી.ટી., બી.એચ.સી. અને મેલેથિઓનનો જ છે. પચાસના દાયકામાં આ દવાઓના વપરાશ વર્ષે માત્ર ૨૦૦૦ ટનનો હતો, જે આજે વધીને ૮૦,૦૦૦ ટન સુધી પહોંચી ગયો છે. છતાં વકતા તો ત્યાં છે કે જીવાત, રોગ વિગેરેથી થતા પાકના નુકશાન (સંગ્રહ વખતના નુકશાન સાથે)નો આંકડો જે ૧૯૭૬માં ૩૩૦૦ કરોડોનો હતો, તે આજે વધીને ૬૦૦૦ કરોડનો થયો છે. ૧૯૬૦-૬૧માં ૬૪ લાખ હેક્ટરમાં આ ઝેર (વાસ્તવમાં તેને દવા તો કેમ કહેવાય ! દવા જીવનનું રક્ષણ કરે, તેને હણે નહીં) નાંખવામાં આવતું. તેના બદલે આજે આઠ કરોડ હેક્ટરમાં નાંખ્યા પછીનું આ પરિણામ છે.

ઓટાવા સ્થિત ‘ઇન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ રીસર્ચ સેન્ટર’ના દાવા મુજબ દર વર્ષે કહેવાતા વિકસતા દેશોમાં જ દશ હજાર લોકો જંતુનાશકોના ઝેરથી મરે છે, અને બીજા ચાર લાખ લોકો તેની જુદી જુદી અવળી અસરોથી રિબાય છે. આવા ઝેરને જંતુનાશકો કહીશું કે માનવલક્ષકો કહીશું ? આનો મુખ્ય શિકાર બને છે ખેતમજૂરો. પશ્ચિમના દેશોમાં જેના ઉપર પ્રતિબંધ મુકાયો હોય તેવાં રસાયણો ત્રીજા વિશ્વમાં ઠલવાતાં હોવાને કારણે આ પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્રપ્રદેશના કપાસ ઉગાડતા પટ્ટામાં આ જંતુનાશકોના કારણે ખેતમજૂરોમાં અંધાપો, કેન્સર, અંગવિકૃતિઓ, લીવરના રોગો તથા જ્વાનતંતુઓના રોગો થવાના કિસ્સા નોંધાયા છે.

અનાજ સંઘરવા માટે સૌથી અસરકારક ગણાતું એલ્યુમિનિયમ ફોસ્ફાઈડ મનુષ્યના ખોરાકમાં જવાથી ઝેરી અસર કરે છે. ઓલ ઈન્ડિયા ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેડિકલ સાયન્સીઝના ડોક્ટરની એક ટુકડીએ ૧૯૮૮માં કરેલા એક સુવેક્ષણ મુજબ આ એલ્યુમિનિયમ ફોસ્ફાઈડના ઝેરના જ રોહતક (હરિયાણા)માં ૧૧૪, ઉ.પ્ર.માં ૫૫ અને હિ.પ્ર.માં ૩૦ કિસ્સા નોંધાયા હતા.

મારી બાનું પિયર તારંગાની તળેટીમાં આવેલા ટીંબા ગામમાં. તેમના કહેવા મુજબ ત્યાં હોળીના તહેવાર નિમિત્તે ગામહોળી પેટાવવામાં આવતી. જ્યાં હોળી પેટાવવામાં આવી હોય તે સ્થળે બીજા દિવસે વહેલી સવારે ગામની બધી બહેનો પહોંચી જઈ ખાંભવામાં આવેલાં છાણાં-લાકડાંની રાખ કબજે કરી લેતી, જે અનાજને આખું વર્ષ સારું રાખવા ખપમાં લાગતી. આમ, હોળીના તહેવાર નિમિત્તે જે છાણાં-લાકડાંનો દુષ્કર્ય કર્યો હોવાનું ઉપલક્ષ્ય નજરે દેખાય, તે બહેલાં છાણાં-લાકડાંની રાખના કણોનો ઉપયોગ થઈ જતો. તે એટલા સુધી કે જો કોઈ બહેન થોડીક મોડી પડે તો તેના ભાગે રાખની એક ચપટી પણ ન આવે.

દિવેલ નાખવાથી મોંડીને રાખ ભેળવવા સુધીની અને ગારમાટીની કોદીઓમાં ઘરે ઘરે અનાજ સાચવવાની સુંદર વિકેન્દ્રિત વ્યવસ્થા હોય તેને રહે-દહે કરી નાખી, એસ.ટી.સી.ના અબજોના ખર્ચે બનેલાં ગોડાઉનોમાં અનાજ સાથે ઝેર ભેળવીને કરોડોના વહીવટી ખર્ચે અનાજ સંઘરવાની વ્યવસ્થા કરવી (અને તે ય પાછું લાખો ટન અનાજ સડી જાય એ નફામાં) તેને જ પ્રગતિ અને વિકાસ કહીશું ?

ફોલીડોલ નામના જંતુનાશકના છંટકાવવાળાં ખાંડ અને ઘઉંના આટાના વપરાશથી કેરલમાં ૧૦૬ મૃત્યુ નોંધાયેલા. ડી.ડી.ટી., બી.એચ.સી., એલ્ડ્રીન, ક્લોસેડેન, એ-ડ્રીન, મિથાઈલ પેરેથિઓન ટોકસાઈન અને હેપ્ટાક્લોર તથા લિન્ડેન જેવા અનેક જંતુનાશકો કે જેને વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO) દ્વારા અત્યંત ઝેરી અને બિનસલામત ગણાવાયા છે, અને જેના વપરાશ ઉપર અનેક દેશોમાં કાં તો સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ અથવા કડક નિયંત્રણ છે, તે આપણા દેશમાં છૂટથી શા માટે વપરાય છે તેનો ખુલાસો સંસદ સભ્યોએ અને પ્રજાજનોએ દેશના અને રાજ્યોનાં કૃષિ ખાતાંઓ પાસેથી માંગવો જોઈએ. જો કે સામો ખુલાસો મળવાની સંભાવના ઘણી ઓછી છે કારણ કે રાંક પ્રધાનોને તેમના સચિવો જે પોપટપાક પઢવે તે રટી જવાનો હોય છે.

સરેરાશ ભારતીયને તેના દૈનિક ખોરાકમાં ૦.૨૭ મિલિગ્રામ ડી.ડી.ટી. પણ પેટમાં પધરાવવું પડે છે, જેના પરિણામે સરેરાશ ભારતીયના સરીરના ટીસ્યુમાં એકત્રિત થયેલા ડી.ડી.ટી.નું સ્તર (૧૨.૮ થી ૩૧.૦૦ પી.પી.એમ.) વિશ્વમાં સૌથી ઊંચું છે. દિલ્હીવાંસીઓના સરીરની ચરબીમાં રહેલા જંતુનાશકોનું સ્તર પણ વિશ્વમાં સૌથી લિંચું છે. કહેવાય છે કે ઘઉંમાં ૧.૬ થી ૧૭.૪ પી.પી.એમ., ચોખામાં ૦.૮ થી ૧૬.૪ પી.પી.એમ., કઠોળમાં ૨.૯ થી ૧૬.૯, મગફળીમાં ૩.૦ થી ૧૯.૧, શાકભાજીમાં ૫.૦૦ તથા બટાટામાં ૬૮.૫ પી.પી.એમ. સુધી ડી.ડી.ટી. નોંધાયેલ છે. અનાજ, કઠોળ, દૂધ, ઈંડાં, માંસ અને શાકભાજીના ચકાસાયેલા નમૂનાઓમાંથી અડધોઅડધમાં જંતુનાશકોના અંશો રહી ગયેલા જેવા મળ્યા હતા, અને ત્રીજાં ભાગના નમૂનાઓમાં તો આ અંશો WHO દ્વારા સૂચવાયેલ સહ્યમાત્રા કરતાં પણ વધુ હતા. મહારાષ્ટ્રમાં ડેરી દ્વારા બોટલમાં વેચાતા દૂધના ૭૦% નમૂનાઓમાં ડી.ડી.ટી.ના ૪.૮ થી ૬.૩ પી.પી.એમ. અને ડિલ્હીના ૧.૯ થી ૬.૩ પી.પી.એમ. જેવા મળેલ. જ્યારે બંનેની સહ્યમાત્રા ફક્ત ૦.૬૬ પી.પી.એમ.ની જ છે. ડી.ડી.ટી. અને બી.એચ.સી.ના અનુક્રમે સરેરાશ ૩.૬ અને ૨.૬ પી.પી.એમ. માખણમાં જેવાં મળ્યા હતા, જ્યાં સહ્યમાત્રા માત્ર ૧.૨૫ પી.પી.એમ.ની છે.

આવા વિષોના સતત વપરાશને કારણે ભૂગર્ભજળ, નદી-નાળાં, તળાવો વિગેરે દૂષિત થયાં છે. કર્ણાટકના હસન જિલ્લાના તળાવોના પીવાના પાણીમાં તો ૦.૦૨ થી લઈને ૦.૨ પી.પી.એમ. સુધી જંતુનાશકો જેવા મળેલા, જ્યારે કાવેરીમાં ૧૦૦૦ પી.પી.બી. (પાર્ટસ પર બિલિયન) બી.એચ.સી.ના તથા ૧૩૦૦ પી.પી.બી. પેરેથિયનના જેવા મળેલા.

“સસ્તુ સાહિત્ય” દ્વારા છાપવામાં આવેલા ‘આર્યભિષક’ નામના ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં લખાયેલ વનસ્પતિ-ઔષધિવિષયક એક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે અનાજમાં લીલાં (રૂકા નહિ તેવાં) મીઠળનાં ફળ રાખી મૂકવામાં આવે તો પારા નાંખેલા અનાજ કરતાં પણ અનાજ વધુ સારી રીતે સગવાય છે. પેઢી દર પેઢી બહેનોની એક પેઢી પાસેથી બીજી પેઢીને વાતાવાતમાં મળી જતા અનુભવ જ્ઞાનનો આવો કેટલો વારસો સ્કૂલ કોલેજોમાં ભણેલી આપણી શિક્ષિત બહેનોએ જાળવ્યો હશે !

વધુમાં વધુ પાક લેવાના ગાંડપણમાં આમણે સંકર બિયારણ ને બનાવટી ખાતરનાં રવાડે ચડ્યા. પરિણામે પાકની રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઘટી, અને જંતુનાશકોને પ્રવેશ મળ્યો. અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા માટે નહીં પરંતુ જંતુનાશકોને પ્રવેશ અપાવવા સંકર બિયારણનો વપરાશ વધારવામાં આવી રહ્યો છે, તે વાત પ્રજાના ખ્યાલ બહાર ગઈ. વર્ષના બબ્બે ત્રણ ત્રણ પાક લેવાની સિદ્ધિનાં બણગાં ફૂંકતી વેળા એ સદંતર ભૂલી ગયા કે એક જ પાક લેતાં ખેડૂત તે પાક લણી લે પછી ખેતર આવી પડતું. તેવા ખેતરમાં જીવન ટકાવી રાખવા કોઈ આહાર દ્રવ્ય ન મળતાં જીવાતોની અનેક જાતો પર કુદરતી રીતે જ અંકુશ આવી જતો.

ખેર ! રાષ્ટ્રીય સ્તર પર કંદાર બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓના વિરાટ સ્થાપિત હિતો સામે ઝઝૂમવું અઘરું હોય તો પણ છેવટે ગુજરાત પૂરતું ય નવા પ્રધાનમંડળના પ્રધાનો સુધી ‘આધુનિક ખેતી’નાં દુષ્પરિણામોની વાતો જાગરૂક નાગરિકો દ્વારા પહોંચાડાય અને ગુજરાતના સ્તરે પણ આ વિષયકને મળતું સરકારી પ્રોત્સાહન અટકે તોય ઘણું.

પોલ્ટ્રી ફાર્મ કે “કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પ્સ” ?

વતનના ગામડાના ઘરના આંગણમાં ઢાળેલા ખાટલામાં તમે મીઠી નીંદર માણતા હોવ ત્યારે ઉષ્કાળના આગમનની છડી પોકારતો ફૂકડો હજવેકથી તમને ઊંઘની અંધારી દુનિયામાંથી પ્રકાશની દુનિયામાં દોરી લાવે એ ખ્યાલ કેટલો મજાનો છે ! યંત્રવાદે આપણી પ્રાકૃતિક જીવનશૈલીને જે ભરડો લીધો છે તેના કારણે નવી પેઢીને માટે સવારે વહેલા ઊઠવા માટે એલાર્મ ઘડિયાળ કે ટેલિફોન નિગમનું મોર્નિંગ એલાર્મ જ ભલે બચ્યું હોય, પણ હિંદુસ્તાનના લાખખો ગામડાંઓમાં વસતા કરોડો ગ્રામજનોને સવારે વહેલા ઊઠાડી દેવાની જવાબદારી ફૂકડે...ફૂકડેની બાંગ પોકારનારો ફૂકડો આજેય નિભાવે છે. અને તે પણ એક પૈસાનું “મોર્નિંગ એલાર્મ”નું બિલ ચડાવ્યા વગર ! એચ. એમ. ટી. ભલે “રાષ્ટ્રના સમય પ્રહરી” હોવાનાં બણગાં ફૂકે, સાર્યા ‘ટાઈમ-કીપર્સ ટુ ધી નેશન’ તો કોમ્પ્યુટરને પણ ચડી જાય તેવી ચોકસાઈથી ભળભાંખળું થયાની આગાહી કરનાર ‘કુર્કુટ-રાજ’જ છે !

પરંતુ, આ નગુણી માનવજાત જે રીતે પોલ્ટ્રી-બિઝનેસના સુંવાળા નામ નીચે મરઘા-મરઘીઓની સમગ્ર જાત સામે જુલમનો છૂટો દોર રાફ કર્યો છે તે જોતાં પ્રાતઃકાળની ‘ફૂકડે...કીકડે...’ ટૂંક સમયમાં જ ભૂતકાળની વાત બની જશે એમ લાગે છે, પછી તમને સાંભળવા મળશે તે હશે પોલ્ટ્રી ફાર્મ્સના કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પ્સમાં રિખાતા લાખખો મરઘાઓની યાતનાભરી ચિચિયારીઓ.

વધુને વધુ ઈંડાં પેદા કરી નફો રળવા માટે ઉછેરાતી મરઘીઓને ‘લેયર-હેન’ કહે છે જ્યારે જે મરઘાઓને ખુદને કાપી નાખી તેમનું માંસ વેચવાનું હોય છે તેને ‘બ્રોઈલર ચીકન’ કહે છે. બંનેના ઉછેર અને કતલમાં આચરાતી જંગલિયતની રીતમાં ફરક છે. માત્રામાં નહિ.

પહેલાં ખેતરોમાં તથા ગામમાં ચારે બાજુ સ્વતંત્રપણે ફરતી રહીને આ મરઘીઓ ‘મત્સ્ય ગલાગલ ન્યાય’ અનુસાર ખેતીના પાકને નુકસાન કરતી જીવાતોને પણ દૂર કરી દેતી ને આમ કુદરતી સંતુલનનું ચક્ર જળવાઈ રહેતું, તેથી માનવજાતનો નર્ચો ભૌતિક સ્વાર્થ પણ જળવાઈ રહેતો. તેના બદલે વધુ ઈંડાં

પેદા કરવાની લાલ્હમાં આધુનિક ‘માણસે’ ઈ.સ. ૧૯૪૦ના અરસામાં મરઘીઓને મોટા પાયા પર જાળીવાળા પાંજરાઓમાં પૂરી વધુ ‘ઉત્પાદન’ લેવાનું શરૂ કર્યું. એ જમાનામાં કુદરતી રીતે મરઘીઓ વર્ષે બે-એક ડઝન જેટલાં ઈંડાં આપતી. તેના બદલે તેના ‘જી-સ’ સાથે અનેક પ્રકારની છેડાછેડ કરીને અત્યારે તેને વર્ષમાં ૩૦૦ ઈંડાં પેદા કરતી કરવામાં આવી છે. એક જીવંત નારી અસ્તિત્વને પોતાની કુદરતી ક્ષમતા કરતાં બાર-તેર ગણા વધારે બચ્ચાં જણવાની ફરજ પાડવામાં કેટલી ફૂરતા રહેલી છે તે તો કદાચ કોઈ નારી જ સમજી શકે ! સરખામણી ખાતર તુલના કરવી હોય તો કહી શકાય કે વર્ષે એક બાળક પેદા કરવાની ક્ષમતા ધરાવનાર માનવ-સ્ત્રીની ગર્ભધારણ પ્રક્રિયા સાથે વામર-ચેડાં કરીને તને દર વર્ષે બાર બચ્ચાં પેદા કરવા ફરજ પાડવામાં આવે તો તે સ્ત્રીની શી દશા થાય ? આના કરતાં બૂરી દશા એ મરઘીની કરવામાં આવે છે.

શરમની વાત તો એ છે કે આ અને આવી બીજી સંખ્યાબંધ જંગલિયત જે પોલ્ટ્રી ફેક્ટરીઓમાં આચરવામાં આવે છે તેની સાથે કડક હાથે કામ લઈ તેને અટકાવવાની વાત તો દૂર રહી, આપણી સરકાર પોલ્ટ્રી ફાર્મ્સની આ ‘જંગલી બહાદુરી’ના શિરપાંવ તરીકે તેમને ઈ-કમટેક્સમાં ૩૩ ટકા મોંઘીથી માંડીને બીજી અનેક જાતભાતની સવલતો પૂરી પાડે છે.

ભારત સરકારે ખુદે બનાવેલા પ્રિવેન્શન ઓફ કુઅલ્ટી ટુ એનિમલ્સ એક્ટની કલમ ૧૧ (ઈ) મુજબ કોઈપણ પશુ-પંખીને વાજબી હલનચલનની તક ન મળે તેવાં સાંકડા પાંજરામાં પૂરવાં તે ગુનો બને છે અને છતાં પણ પોતાનો માલ ખપાવવા ઈંડાંનાં ગુણગાન ગાતી કરોડો રૂપિયાની જાહેરખબરો છપાવતા શ્રીમંત કસાઈઓ તેમનાં પોલ્ટ્રી કતલખાનાઓમાં એક-એક પાંજરામાં ઠાંસી-ઠાંસીને મરઘીઓને રાખતા હોય છે. અને આઈ.ડી.બી.આઈ., આઈ.એફ.સી.આઈ., આઈ.સી.આઈ.સી.આઈ., એસ.બી.આઈ. જેવી બેંકો આ ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ ધમધોકાર ચાલે તે માટે કરોડો રૂપિયાની લોનો આપતી હોય છે.

બીજાં બધાં પક્ષીઓ કરતાં મરઘા-મરઘીઓ એટલા બધા ‘લાઈટ-સેન્સિટિવ’ હોય છે કે હજી તો સૂર્ય ઊગ્યો પણ ન હોય ત્યાં ભજભાંખજાનું આહું અજવાળું તેમને “ફૂંકડે...ફૂંકડે...” કરતા કરી મૂકે છે. આટલી ઊંચી પ્રકાર સંવેદનશીલતા ધરાવતા આ પંખીઓને તેઓ વધુ ને વધુ ઈંડાં આપવા

ઉત્તેજિત થાય તે માટે અઢાર કલાકથી લઈને ત્રેવીસ કલાક સુધી સતત કૃત્રિમ પ્રકાશ નીચે રાખવામાં આવે છે, તેમના પાંજરાની નીચે બેઠકની જગ્યાએ પણ બળી જ હોય છે જેથી ન તો આરામથી બેસી શકાય કે સૂઈ શકાય. બીજી બાજુ આવા કૃત્રિમ ઉછેરથી થતા અનેક રોગોથી તેમને બચાવવા તથા મરઘી વધુ ઈડાં આપતી રહે અને ચીકન માટેના મરઘા વધુ તગડા થાય તે માટે હોર્મોન્સથી લઈને એન્ટી-બાયોટિક્સનો મારો તો આ ગભરુ પંખીડાં ઉપર સતત ચાલુ જ હોય છે. ચારેબાજુથી વરસતા આ ત્રાસની ઝડીથી કંટાળેલા પક્ષીઓ માનસિક તાણ અને ટેન્શન નીચે પાંજરામાં સાથે રહેલા પક્ષીઓ જોડે લડવાનું શરૂ કરી એકબીજાને ચાંચો મારી લોહિયાળ જંગ ખેલે છે પણ પેલા ‘બેડૂત’ અથવા તો ‘ઉદ્યોગપતિ’ કસાઈઓને આવું આંતરયુદ્ધ તેમના નફાને અસર કરતું હોવાથી પોસાય તેમ નથી. તેથી તેમણે આ ‘સમસ્યા’નો પણ ઉકેલ શોધી કાઢ્યો છે ! તેમણે વિચાર કર્યો કે આ પક્ષીઓને ચાંચ છે માટે એકબીજાને ચાંચ મારે છે ને ! તેમની ચાંચ જ કાપી નાખી હોય તો “ન રહેગા બાંસ ઔરં ન બજેગી બાંસુરી !” કુમળાં બચ્ચાંઓની ચાંચ કાપી નાખવાની આ રીતે એટલી ફૂર છે કે વૈજ્ઞાનિકો સુધ્ધાંએ કહેવું પડે છે આપણા નખ નીચે રહેલ કુમળી ચામડીમાં કાપો મૂકવાથી થાય તેટલી વેદના આ પક્ષીઓને તેમની ચાંચ કાપી નાખવાથી થતી હોય છે.

આવી પાશવી પ્રવૃત્તિને ધંધો, ઉદ્યોગ કે ખેતીના નામે ઈ-કમર્સની રાહત આપવાથી લઈને અનેક પ્રકારની સબસીડી આપવા પાછળનો સરકારી (કું) તર્ક એ છે કે તેનાથી લોકોને રોજગારી પૂરી પડે છે. ગોડસેએ ગાંધીને ગોળી મારી તે દિ’થી આપણી સરકારેએ ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગોનું પોટલું બાંધી અભરાઈ પર ચડાવી દીધું છે, તેને નીચે ઉતારવામાં આવે તો પોલ્ટ્રીમાં જેમને રોજી મળે છે તેમના કરતાં હજારો-લાખો ગણા બીજા લોકોને રોજી આપી શકાય, પણ એ વાત ઘડીભર બાજુ પર મૂકીએ તો પણ આશ્ચર્યની બીના તો એ છે કે હવે જે નવા-નવા મોટા પાયા પરના પોલ્ટ્રી કે બ્રોઈલર કતલખાનાંઓ ખૂલી રહ્યા છે તે તો એટલા બધા યંત્રધારિત છે કે નવી રોજી આપવાની વાત તો બાજુ પર રહી, હાલ રોજી મેળવતા નાના પાયા પર મરઘાં મારતા કસાઈ-બેડૂતોની રોજી પણ એ છીનવી લેશે. આમ, જંગી પાયા પર યાંત્રિક પદ્ધતિએ કામ કરતા મોટા કસાઈ બેડૂતોને કર રાહત તથા બીજી રાહતો આપવામાં તો રોજગારીનો લૂલો પાંગળો તર્ક પણ નથી ટકી શકતો.

મરઘા-મરઘીને જો કુદરતી જીવન જીવવા દેવામાં આવે તો તેઓ છ થી સાત વર્ષ સુધી આરામથી જીવતા હોય છે તેના બદલે ઈડાં આપતી મરઘીને તે ૧૮ થી ૨૦ અઠવાડિયાની યાય ત્યારથી તેની પાસે વધુ ને વધુ ઈડાં પેદા કરી તે અંદાજે ૭૬ અઠવાડિયાં જેવડી યાય ત્યાં સુધી તેને આ રીતે ચૂસી લઈ પછી મારી જ નાખવામાં આવે છે. જ્યારે ચીકન માટે ઉછેરતા 'બ્રોઈલર'નો પાંચથી સાત અઠવાડિયામાં ફેંસલો કરી દેવામાં આવે છે.

અહમદનગર પાસે બની રહેલા આવા જ એક વિશાળ બ્રોઈલર કતલખાનાનો પ્રોજેક્ટ-રિપોર્ટ વાંચીએ તો આ 'જીવતાં જીવો'ને કેવી રીતે એક 'જણસ'ની જેમ 'ટ્રીટ' કરવામાં આવે છે તેનો ખ્યાલ આવે. કારખાનામાં જેમ 'કન્વેયર બેલ્ટ'માં વસ્તુઓ પસાર થાય તેમ આ કતલખાનામાં મરઘાઓને એક કલાકના એક હજાર (એક મિનિટના સત્તર)ની ઝડપે ઊંધા લટકાવેલી હાલતમાં કન્વેયર બેલ્ટ પરથી પસાર કરવામાં આવશે. બ્લીડીંગ પરફેક્ટ થાય તે માટે તેને ઈલેનો હળવો આંચકો આપી 'હલાલ કટ'થી મારવામાં આવશે. ત્યાર પછી તેના લોહીનો પણ ઉપયોગ કરવા તેનું લોહી એક ટ્રેમાં ઝીલી લઈ, પછી પંખીને ઊકળતા પાણીના કુંડમાં ઝબોળી, પ્લકીંગ મરીનમાં તેના પીછાં કાઢી, તે પછી હાથથી જ તેના આંતરડાં ખેંચી કાઢવામાં આવશે. એ પછી તેયાર થયેલાં માંસને મુંબઈની મોટી ફાઈવ-સ્ટાર હોટેલો, જુદી જુદી એરલાઈન્સના કીચન અને મોટી કંપનીઓની કેન્ટીનોમાં પહોંચાડવામાં આવશે.

લગ્ન અને વેવિશાળથી માંડીને અનેક પ્રસંગોમાં હોશે-હોશે આઈસ્ક્રીમ પીરસતા ને નાના બાળકને બિસ્કિટનું પેકેટ અપાવી દઈ ચૂપ રાખતા લોકોથી માંડીને બ્રેડ અને રોમ્પૂ સુધીની અનેક ચીજવસ્તુઓ વાપરતા લોકોને કદાચ ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે આ અને આવી બીજી ઘણી રોજિંદા વપરાશની વસ્તુઓમાં ઈડાંનો ઉપયોગ થાય છે.

માત્ર પરંપરાગત ધાર્મિક દષ્ટિએ જ નહિ પણ સુસંસ્કૃત માનવ સભ્યતાની દષ્ટિથી પણ અક્ષમ્ય કહેવાય તેવા અપરાધો આચરતી પોલ્ટ્રી ઈન્ડસ્ટ્રીના સ્થાપિત હિતનો તથા તેમને અનેકવિધ સવલતો પૂરી પાડતી સરકારનો કાન આમળી રાકે તેવા થોડાક કટિબદ્ધ લોકોની રાહ યાતના-છાવણીઓમાં રિખાતી મરઘીઓ જોઈ રહી છે.

જ્યાં માંસાહારનો ઝાઝો છોછ પણ નથી તેવા ઈંગ્લેન્ડ જેવા દેશોમાં પણ Chickens LIB (P.O. Box 2, HOLMFIRTH, HUDDERSFIELD. HD 7 1 Q T U K) જેવી સંસ્થાઓ વર્ષોથી લડી-ઝઘડીને ઘણી બર્બરતાઓ દૂર કરાવવામાં પ્રજનો સાથ મેળવી શકી છે તો અનુકંપાની લાગણીઓથી ભર્યાભર્યા આ દેશમાં આવા અમાનુષી અત્યાચારોને શું સદંતર અટકાવી ન શકાય ?

ખાસ કરીને જ્યાં સુધી આ દેશમાં આ બર્બરતા હજી પ્રાયમિક તબક્કામાં જ છે ત્યાં સુધી તેને મંજતા સરકારી બિનસરકારી પ્રોત્સાહનો પર રોક લાવી તેને જરૂર ડામી શકાશે. જગડક નાગરિકો જો એમાં ચૂક્યા તો એકબાજુ શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં ‘રે પંખીડાં સુખથી ચણજો !’ નાં ગીતડાં ગવાતાં રહેશે અને બીજી બાજુ લાખખો-કરોડો પક્ષીઓના આર્તનાદ અને ચિચિયારીઓથી હિંદુસ્તાનનું ગગન ગાજી ઊઠશે અને આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે હિંસા અને ક્રૂરતા ચેપી તો હોય જ છે પરંતુ ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજની જેમ વધતી હોય છે. આજે મરઘીને કાપી નાખવા ટેવાયેલા હાથ આવતી કાલે પોતાની સગી પત્નીને કે દેશવાસીને પણ જીવતા સળગાવી દેતાં વિચાર નહિ કરે ! ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયો અને કાંડાં કાપવાની સજા થઈ ત્યારે પોતાને નાનપણમાં નાની ચોરી કરતાં ન અટકાવી મોટો ચોર બનાવવામાં કારણભૂત બનનાર માને દોષિત ગણી તેના કાંડાં કાપી નાખનાર ચોરની વાર્તાથી, સુજ વાયક અજણ નહિ જ હોય !

હેલ્થ ફૂડનો કેઝ હવે મુંબઈમાં : કવિતા મુખી હાથના છડેલા ચોખા અને રસાયણમુક્ત ગોળની દુકાન બોમ્બેને યુવતીઓને ડોશીમાનું વૈદું લણાવે છે.

સિડનહામ કોલેજમાંથી બી.કોમ. થયેલી કવિતા મુખી આજ તો બીજી સામાન્ય યુવતીઓ જેવી જ એક યુવતી હતી. લગ્ન કર્યા પછી એક દીકરાને જન્મ આપ્યો ત્યાં સુધી તેમનામાં કંઈ જ અસામાન્ય નહોતું. મોટા ભાગની મોડર્ન માતાઓનાં બાળકોની જેમ તેના દીકરાને પણ દૂધ ન પચવાથી માંડીને સુકલડીપણા સુધીની અનેક ફરિયાદો હતી. રોજની આ ફરિયાદોથી ત્રાસીને કવિતા મુખી તેના દીકરાને દુનિયાથી સૌથી શ્રેષ્ઠ તબીબી સારવાર મળશે તેવા ભ્રમથી અમેરિકામાં ફ્લોરિડા ખાતે રહેતાં તેનાં માતાપિતા પાસે લઈ ગઈ. એંલોપથી જગતના શ્રેષ્ઠ ગણાતા અમેરિકન ડોક્ટરોની સારવાર મળી પણ તેના બાળકની તબિયત સુધરવાને બદલે બગડતી ગઈ ત્યારે તેણે ગંભીર વિચારણા શરૂ કરી. બીજી માતાઓની જેમ એક ડોક્ટર છોડીને બીજા ડોક્ટરની પાછળ ચલકચલાણુ રમવાને બદલે આરોગ્યના પાયાના નિયમો. વિશે પોતે જ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાનું નક્કી કર્યું. એંલોપથીથી ત્રાસેલા-દબ્બેલા લોકોએ દેશી ઔષધિઓ અને ખાણીપીણીની જૂની રીતરસમો ઉપર આધારિત પોષણની એક આખી વિચારસરણી અમેરિકામાં ઊભી કરી છે. તેના વર્ગો ફ્લોરિડા અને ટેક્સાસમાં ત્રણ વર્ષ સુધી ભરીને મુંબઈ પાછી ફરેલી કવિતા મુખીએ હવે ભારતની યુવતીઓને પણ ડોશીમાનું વૈદું ૧૯૮૬થી લણાવવાનું શરૂ કરેલું છે.

બાળકના જન્મ જેવી તદ્દન નૈસર્ગિક સહજ પ્રક્રિયાને હિંદુસ્તાનનાં લાખો ગામડાઓમાં નિરક્ષર દાયણો પેઢી દર પેઢી પ્રાપ્ત કૌશલથી સહજમાં પતાવી દેતી. આપણાં શાળા-કોલેજનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં દાયણોને પછાત કહીને ભાંડવામાં આવતી હોવાથી આજે આ કુદરતી પ્રક્રિયા સિઝેરિયનના નામે ચીરફાડ સુધી અટપટી બની ગઈ છે. કદાચ એટલે આજકાલના જુવાનિયાઓમાં જેની માએ સવારોર સૂંઠ ખાધી હોય તેવા ભડના દીકરા જોવા મળતા નથી. આધુનિક વિજ્ઞાને બાળજન્મની આ પ્રક્રિયાને જે રીતે અટપટી અને જટિલ

બનાવી દીધી છે તે કવિતા મુખીને તદ્દન નાપસંદ હોવાથી તેણે કે.સી. કોલેજની રૂમ નં. ૭માં અઢવાડિયે એક એવાં ચાર અઢવાડિયાંનો નેચરલ ચાઈલ્ડ બર્થનો કોર્સ ચાલુ કરેલો છે, ચોપાટી ખાતે આવેલી મિત્તલ આયુર્વેદિક હોસ્પિટલ પણ આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ પ્રસૂતેની સગવડ પૂરી પાડતી હોવાથી અલ્ટરનેટિવ ડિલિવરીની આ જાણકારી-ચીલા ચાલુને ચાતરવાની હિંમત ધરાવતી-બહેનોને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે. જેમ જેમ વાસ્તવિક આરોગ્ય અને પોષણના ક્ષેત્રે ઊંડાં ઊતરવાનું થતું ગયું તેમ તેમ રોગપ્રતિકારક રંસીયી માંડીને આધુનિક ખાણીપીણીની પદ્ધતિઓની ભયંકરતા તેને સમજાતી ગઈ. પરિણામે તેણે ડે-માર્કમાં ઓગષ્ટ, ૮૭માં ભરાયેલી વર્લ્ડ કોંગ્રેસ ઓન હ્યુમિનિટીમાં “ધ બેસ્ટ વેક્સિન (રસી) ઈઝનો વેક્સિન”ના નામે ઈમ્યુનાઈઝેશનની નુકસાનકારક અસરો દર્શાવતાં પેપર રજૂ કર્યાં, જે પેપરને સાયન્ટિફિક કમિટીના ચેરમેન ડૉ. એલ્વીન સ્ટર્નહામે (યુએસએ) સૌથી વધુ અગત્યનાં અને શ્રેષ્ઠ પેપર તરીકે નવાજ્યાં. ફિલાન્સ જર્નાલિસ્ટ તરીકે કામ કરતી આ યુવતીને ગમે તે વિષય પર કલમ ઘસડવામાં વેઠ લાગવાથી હવે તે પોતાના મિશનને આગળ ધપાવતા લોકોપયોગી લેખો જ સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી છાપાં-સામયિકોમાં લખી ડિ-બ્રેઈન-વોશિંગનું કામ કરે છે.

જેમ જેમ તેના પોતાના આધુનિક ભ્રમોનું નિરસન થતું ગયું તેમ તેમ એક પછી એક કદમ આગળ વધતી કવિતાએ છેલ્લે એક મિત્ર સાથે ભાગીદારીમાં એક એવી દુકાન શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું છે કે જેમાં કોઈપણ પ્રકારના પ્રિઝર્વેટિવ્સથી લઈને કૃત્રિમ-બનાવટી રંગો કે સુગંધો જેવા એડિટિવ્સ વગરની ખાણીપીણીની સામગ્રીઓ મળી શકે.

દિવાળીના બીજા દિવસથી શરૂ થનાર પરદુઃખલંજક વિક્રમના ૨૦૪૭ના વર્ષના પ્રથમ દિવસે ખૂલનારી તેની દુકાનમાં વેચાનારાં અનાજ-કઠોળ વગેરે પણ ફર્ટિલાઈઝર અને જંતુનાશક ઝેરો સિવાયનાં હોય તેવું ધીમે ધીમે કરવા સુધીનો તેનો આદર્શ છે. અમેરિકા-યુરોપમાં તો ફાસ્ટફૂડ અને જંકફૂડથી કંટાળેલા લોકોએ મોટાં શહેરોમાં શેરીએ શેરીએ આવા હેલ્થ ફૂડ સ્ટોર્સ ઊભા કર્યા છે. પરંતુ મુંબઈમાં કદાચ આવો પ્રથમ સ્ટોર શરૂ થઈ રહ્યો હોવાથી આવી વસ્તુઓનો ચાહકવર્ગ કદાચ ત્યાં તૂટી પડશે. બનાવટી ખાતર અને જંતુનાશકો વગરનાં ખાસ સંજ્ઞાથી આવનાર શાકભાજી અને ફળો, તેવી જ રીતે ઉગાડાયેલાં કઠોળ અને દાળો તો રખારો જ, તે ઉપરાંત

સુરતમાં બસલાજી રોડ, નાની છીપવાડ ખાતે રહેતાં મધુબહેન શ્રોફ પાસેથી કેમિકલ વગરનો ગોળ અને ખાંડ મેળવવાની કોશિશ કરીને તે પણ ગ્રાહકોને પૂરાં પાડશે. મુંબઈગરાઓ જેમ છોકરીની પસંદગીમાં ગુણ કસતાં રંગ-રૂપ પર વધારે ધ્યાન આપીને 'પછી જીવનભર પેટ ભરીને પસ્તાય છે, તેવું જ ગોળ-ખાંડનું પણ છે. બેલગામમાં ગોળનું મોટા પાયે ઉત્પાદન કરતા એક પરિચિતે મને એક વાર કહ્યું હતું કે મુંબઈની બજારમાં જે ગોળ વેચવા મોકલવો હોય તેમાં તેને સફેદ કરવા તેઓ સૌથી વધુ કેમિકલ દાલવે છે. કારણ કે બીજાં નાનાં શહેરોવાળા હજી થોડો ઓછો સફેદ ગોળ હોય તો ચલાવી લે છે પણ મુંબઈગરાઓને તો એકદમ ઊજળો ગોળ જ જોઈએ, જે ઢગલાબંધ કેમિકલ નાખ્યા સિવાય શક્ય નથી.

ખાંડમાં પણ આવું જ છે. આગલી પેઢીના લોકોને ખ્યાલ હશે કે તેમના બાળપણમાં થોડીક પીળાશ પડતી બૂરું ખાંડ જ મળતી. આઝાદી પછીની આપણી સરકારોએ ખાંડ બનાવવાનો ઉત્તર પ્રદેશનો વિરાટ દેશી ઉદ્યોગ ભાંગી નાખીને મહારાષ્ટ્રના ખાંડિયા રાજાઓના હાથમાં ખાંડનો ઉદ્યોગ સોંપી દીધો ત્યારથી સાંકરનાં કારખાનાવાળા સલ્ફરને બાળીને સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ નામનો ખૂબ નુકસાનકારક વાયુ ખાંડને સફેદ બનાવવા શેરડીના રસમાં ભેળવે છે. સલ્ફર નામનું રસાયણ તત્ત્વ તથા તેમાંથી બનતા ઘણા પદાર્થો મનુષ્યનાં શરીર માટે હાનિકારક છે એ હવે સિદ્ધ થઈ ગયેલી વાસ્તવિકતા છે, છતાં હિન્દુસ્તાનનાં ખાંડનાં કારખાનાંઓમાં ખાંડ બનાવવામાં લાખખો કિલોગ્રામ સલ્ફર રોકટોક વિના વપરાય છે. આ સલ્ફરને કારણે જ ૪૦ લાખ ટન મોલાસિસ ફેંકી દેવી પડે છે. અપોષણના નામે આપણાં બાળકોએ સેંકડો પેઢીઓથી જેને ચાખ્યાં પણ નથી એવાં ઈંડાં શાળાઓમાં ખવડાવવાની યોજના ઘડનારાઓ જો આ સાકરસમ્રાટો પર અંકુશ લગાવી સલ્ફર ન વાપરવા દે તો ભારતનાં તમામ ૩૫ કરોડ બાળકોને દૈનિક ૩૦ ગ્રામ જેટલો પૌષ્ટિક ગોળ આખું વર્ષ આપી શકાય અને સલ્ફર વાપરેલ મોલાસિસમાંથી જંગી પ્રમાણમાં દારૂ અને આલ્કોહોલ બને છે તે રોકાય તે નફામાં. દારૂબંધી માટે ઝઝૂનનારા ગાંધીવાદી પ્રધાનો પણ આવી પાયાની બાબતોમાં કંઈ જ પગલાં લેતા નથી એ એક આશ્ચર્ય છે. જૂના જમાનામાં ખેડૂતો ખેતરે ખેતરે શેરડીની સાથે સાથે જ વાવેલા ભીંડીના છોડના રસનો ઉપયોગ કરી ખાંડ અને ગોળની કાળાશ દૂર કરતાં. ખાંડને આજે સફેદ ઝેર તરીકે ઓળખાવાય છે તેમાં દોષ

ખાંડનો નહીં પણ તેમાં વપરતા આ સલ્ફર જેવા કેમિકલ્સનો છે. પરંતુ આ ગેરસમજને કારણે આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં જેના ઘણા ગુણો વર્ણવાયા છે તેવી શેરડી અને તેમાંથી બનતી ખાંડને છોડીને ખાદીભંડાર જેવી અનેક સંસ્થાઓએ પામ-સુગર (તાડીની ખાંડ) વેચવાનું શરૂ કરી દીધું છે, જે બરાબર નથી. શેરડીમાંથી બનતી ખાંડમાં વપરાતાં સલ્ફર જેવાં રસાયણો નુકસાનકારક હોય તો તે રસાયણો દૂર કરવાં જોઈએ. તેને બદલે ખાંડને જ ફેંકી દેવી એ તો કપડામાં મેલ લાગ્યા હોય તો મેલ દૂર કરવાને બદલે કપડાં ફેંકી દેવા જેવું છે.

તેલ અને ઘીની બાબતમાં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ છે. પરદેશમાં કોઈપણ વસ્તુ તળવા માટે લાર્ડ, મટન ટેલો જેવી-કતલ કરેલાં પશુઓની-ચરબી વપરાતી, જે પચવામાં ખૂબ ભારે પડતી હોવાથી ત્યાંના ડોક્ટરો કોઈપણ દર્દીને તળેલું ખાવાની સ્પષ્ટ મનાઈ કરી દેતા. આપણા દેશમાં તળવા માટે ચોખ્ખું ઘી અને તલ-સરસવ જેવાં વાયુનાશક તેલો વપરાતાં, જે પિત્ત અને વાયુના કેટલાક દર્દીઓને તો ઉપરથી રોગમાં ફાયદો કરતાં. છતાં પરદેશી એલોપથીનું પોપટિયું જ્ઞાન મેળવનાર ઘણા ડોક્ટરો આજે પણ આપણા તળવાના માધ્યમનો વિચાર કર્યા સિવાય દરેક દર્દીને તળેલું ખાવાની વણવિચાર્યો ના પાડી દેતા હોય છે. હેલ અને હાર્ટી (Hale-N-Hearty)ના નામે શરૂ થનારા આ સ્ટોરમાં આવું દેશી ઢબથી વલોણામાં તૈયાર થયેલું ઘી અને આયુર્વેદ જેને બધાં તેલોમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે તેવું તલનું તેલ રાંખવા ભલામણ કરવામાં આવી છે. રાધનપુરમાં વિક્રમ ગભરુચંદ કોઠારી નામના ઘીના વેપારી આજે પણ મુંબઈમાં કેટલાક રસિયાઓને રિફાઈન કે ફિલ્ટર કર્યા વગરનું બળદઘાણીમાં કઢાયેલું શુદ્ધ તલનું તેલ પૂરું પાડે છે. ગાંધીવાદી સંસ્થાઓ અને ખાદી ભંડારોએ પણ બળદઘાણીને અવ્યવહારુ ગણી લઈને પાવરઘાણીનું તલ-તેલ વેચવાનું સમાધાન કરી લીધું છે. આ જમાનામાં લોક જો બળદઘાણીનું તેલ વાપરત્રા માડે તો ક્યાંક ક્યાંક ટકી રહેલી બળદઘાણીઓને પણ જીવતદાન મળી જાય.

જો કે આ બધી વસ્તુઓની માગ ઓછી હોવાથી અને સરકારી નીતિ યંત્રી-કરણને પ્રોત્સાહન આપનારી હોવાથી આવી વસ્તુઓ યોડી મોંઘી પડે તેવું બને ખરું. પણ વધુ ને વધુ લોકો તે વાપરવાનું શરૂ કરે તો ધીરે ધીરે તેની હિમત ઘટી પણ શકે અને શરૂઆતમાં નેપિયન-સી રોડ જેવા વિસ્તારમાં શરૂ થતી આવી એન્ડલેકલ દુકાન મુંબઈની ગલીઓના નાકે-નાકે પણ શરૂ થઈ શકે.

‘વિટામિનનો વી’ પણ ન જાણનાર આપણા અભણ ગામડિયાં ઘરે ઘરે ખાંડણિયામાં સાંબેલાથી ડાંગર ખાંડીને જે ચોખા તૈયાર કરતા તે આપણે ખાઈએ છીએ તેવા સફેદ નહોતા યતા પરંતુ રાઈસ મિલોમાં પોલિશ કરાયેલા આપણા ચોખામાં જે વિટામિનનો નષ્ટ થઈ જાય છે એ બુધાં વિટામિનનો હાયછડના એ ચોખાના ઉપલા બ્રાઉન પડમાં ટકી રહેતાં. વિનોબા ભાવે જ્યારે પદયાત્રા કરતા ત્યારે ગામડે ગામડે હાયછડના ચોખામાં કેટલું પોષણ છે તે સમજાવી લોકોને રાઈસ મિલના ચોખા ન વાપરવાનું કહેતા. હાયછડના આ ચોખા અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હોવાથી જો તેમાં યોગ્ય રીતે દિવેલ ન લેખવવામાં આવે કે પારો ન નાખવામાં આવે તો તેમાં ઈયળો થઈ જતી હોય છે. આથી એક ભાઈએ તેમને ભરસલામાં પૂછ્યું : “પણ હાયછડના ચોખામાં તો જીવાત થઈ જતી હોય છે તેનું શું ?” વિનોબાએ પટ દઈને પોતાની ચખરાકિયા શૈલીમાં ઉત્તર વાળેલો : “જીવાત પણ સમજતી હોય છે કે પોષણ શામાં છે અને માટે હાયછડના ચોખામાં જ પડે છે. જ્યારે તમે ભણેલા એટલું ય સમજી શકતા નથી.” આવા તદ્દન હાયછડના તો નહિ પરંતુ પોલિશ કર્યા વગરના બ્રાઉન રાઈસ પણ આ સ્ટોરમાં રખાશે. ધીમે ધીમે જો કોનો પ્રતિભાવ સારો સાંપડે તો સ્ટોરમાં જ હાથે દળવાની ઘંટી કે ખાંડણિયું રાખીને લોકોને મજૂરી ચૂકવીને હાયઘંટીથી દળેલો આટો કે ખાંડણિયામાં ખડેલા ચોખા પણ પૂરા પાડી શકાય.

ખાણી-પીણી ઉપરાંત પોલિએસ્ટર, ટેરેલીન, ટેરીકોટન જેવાં કૃત્રિમ રેસાનાં હાનિકારક વસ્ત્રોને બદલે ખાદી તથા મિલનાં સુતરાઉ કપડાં પણ ત્યાંથી મળી શકશે. તેવી જ રીતે પર્યાવરણ-આરોગ્ય વિષયક અનેક ભાષાઓનાં પુસ્તકો ત્યાં રાખવાનો પણ ખ્યાલ છે. ડિટર્જન્ટ જેવાં ખતરનાક કેમિકલ્સ તથા કતલ કરાયેલાં પ્રાણીઓની ચરબીથી મુક્ત સાબુ જેવાં સ્નાનનાં ઉપકરણો ઉપરાંત અનેક પ્રકારની આયુર્વેદિક પ્રોડક્ટ્સ પણ ત્યાંથી મળશે.

જો કે કવિતા મુખીના મગજમાં પણ આ વિષેના બધા સ્પષ્ટ ખ્યાલો ન હોય તેથી કે પછી આયુર્વેદના વિશદ અભ્યાસને અભાવે ‘નેચરલ આઈસક્રીમ’ જેવી આયુર્વેદની દષ્ટિએ વિવાદાસ્પદ ગણી શકાય તેવી કેટલીક વસ્તુઓ વેચવાનો પણ તેમનો ઈરાદો જણાવ્યો. તે ઉપરાંત પશ્ચિમમાં આવી લોકોપયોગી ‘મુવમેન્ટ’નું પણ કેટલીક કંપનીઓએ વેપારીકરણ કરી નાખ્યું.

હોવાથી પર્યાવરણ શુદ્ધિ અને પ્રદૂષણ ટ્રીટમેન્ટને નામે તેમણે જે નવાં નવાં સાધનો બજારમાં મૂક્યાં છે તે સાધનોની નિર્દોષતાની બરાબર ચકાસણી થાય તે પહેલાં જ તેને પ્રચારમાં મૂકી દેવાનું તેમનું વલણ પણ જણાવ્યું. દા.ત. જે ઘરમાં ટી.વી., ફ્રીજ જેવાં સાધનો હોય તેવા ઘરમાં ટી.વી. ફ્રીજ વગેરેમાંથી નીકળતા પોઝિટિવ આયન્સ્મે કારણે વાતાવરણ વિકૃત થતું હોવાથી તે ઘરમાં રહેનારાના આરોગ્ય પર વિપરીત અસર થાય છે. આનો સાચો ઉપાય આવાં સાધનોનો ઉપયોગ ટાળવો કે ઓછો કરવો તે છે. તેના બદલે પશ્ચિમની મલ્ટિનેશનલ કંપનીઓએ લોકોની પર્યાવરણવિષયક આવી જાગૃતિને પણ અંગત નફામાં પલટાવી દેવા માટે ઈલેક્ટ્રિક વડે ચાલતા ‘આયનાઈઝર’ જેવાં સાધનો બજારમાં મૂક્યાં છે, જેનાંથી થતાં નુકસાનો જણમાં આવશે ત્યારે આ જ કંપનીઓ તેની સામે બીજું સાધન બનાવી પોતાનો ધંધો તો ‘અખંડ’ ચાલુ જ રાખશે. આવી ઊંડી વિચારણાને અભાવે આવા કેટલાક અખતરાના સ્ટેજમાં રહેલાં સાધનો કે દરિયાઈ વનસ્પતિ જેવાં કેટલાંક શાક પણ તેમાં વેચાશે પણ તેના માલિકોની આ પાછળની જંગી નફો રળવાની નહિ પણ મિશનરી ભાવના જોતાં એમ લાગે છે કે શરૂઆતના તબક્કામાં કેટલીક ખાસીઓ રહી જશે તો પણ તેમની આગળ યોગ્ય વાત રજૂ કરવામાં આવશે તો તેઓ તેનો સ્વીકાર કરતાં ખચકાટ નહિ અનુભવે.

જાપાનની માઈકો-બાયોટિક મુવમેન્ટથી માંડીને યુરોપ-અમેરિકામાં ‘નેચર ફૂડ સ્ટોર’ અને ‘હેલ્થ ફૂડ સ્ટોર’ને નામે વ્યાપક બનેલો આ વિચાર ઉપરછછી રીતે જોતાં આપણે ત્યાં નવો લાગે પણ હકીકતમાં જોઈએ તો આપણા દેશના ગામડે ગામડે આવેલી ગાંધીની કે કરિયાણાની દુકાન પણ ‘હેલ્થ ફૂડ’ કે ‘નેચર ફૂડ’નાં મોટાં મોટાં બેનર વગરના વાસ્તવિક ‘હેલ્થ ફૂડ સ્ટોર’ જ હતા, કારણ કે તેમાં વેચાતી બધી વસ્તુઓ આરોગ્યને માટે ઉપરકારક હતી. પણ આપણે પશ્ચિમના સ્વાડે ચડી જઈને જંકફૂડથી લઈને “જંતુનાશક ઝેર અને બનાવટી ખાતરો દ્વારા પેદા કરાયેલ અનાજ-કઠોળ” ખાવા સુધી આગળ વધી ગયા અને હવે એ જ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી પાછા ‘નેચર ફૂડ’ સુધી આવી જઈ એક આખું વર્તુળ પૂરું કર્યું છે. સ્કૂલ-કોલેજનું શિક્ષણ પામેલી આપણી નવી પેઢીની એ એક કમનસીબી છે કે તેમનાં અભણ દાદીમા ઘરમાં પ્રેમથી બનાવેલી ચોખ્ખા ઘઉંના મેંદાની સેવ પીરસશે તો મોં મચકોડશે. જ્યારે એ જ ઘઉંની સેવમાં અખાદ પ્રિઝર્વેટિવ્સ કે

એડિટિન્સ લેખનીને કોઈ ચલતો પૂર્વે ઉદ્યોગપતિ તેને 'નૂડલ્સ'ના નામે વેચશે તો તે હોંશે હોંશે ખાશે. આવા અભણ 'ભણેલા'ને ખીચડી જેવું આરોગ્યદાયી ખાણું ખાતો કરવો હોય તો 'ખીચડી'ને કોઈક 'ચાઈનીઝ' કે 'મેક્સિકન' નામ આપવું પડે. ડાર્વિન ભલે ઉત્ક્રાંતિની ગમે તેટલી વાતો કરતો હોય કે વીસમી સદીમાં માણસે કરેલી પ્રગતિનાં બણાં ભલે ચારે બાજુ ફૂંકતાં હોય, પણ ખાણીપીણી આરોગ્ય-આનંદ અને પૃથ્વી પરના જીવનના ભવિષ્યની બાબતમાં આપણી વીસમી સદીના પ્રગતિશીલ માનવીઓએ જે ખતરનાક નાદાનિયત દાખવી છે તે જાણવાની થોડી પણ ઈતેજરીવાળાને જહોન રોબિન્સનનાં 'ડાયેટ ફોર એ ન્યૂ અમેરિકા'નાં પાનાં ફેરવી જવાની ભલામણ છે. એ નાદાનિયતના કાંટા પાછા ફેરવવા હોય તો તે ભણીનાં ઘણાં પગલાંઓમાંનું એક પગલું તે આવા હેલ્થ ફૂડ સ્ટોર જરૂર છે.

ચાલો, બેસતા વર્ષના સપરમા દિવસે ભરાતી આ પા-પા પગલીને અંતરના ઉમંગથી વધાવી લઈએ. (૪ ઓક્ટો, ૧૯૯૦)

બાપીડી મૂડીની શોધ

બાંધણા ઉદ્યોગીકરણને પગલે પગલે સિમેન્ટ, કોંક્રીટ અને આર.સી.સી.નું આક્રમણ થયું તે પહેલાં આપણા દેશમાં મંદિરોથી માંડીને મહેલો અને હવેલી સુધીનાં સઘળાં સ્થાપત્યો ચૂના વડે બાંધવામાં આવતાં. સાંભળવા મુજબ ચૂનામાં ગોળ, ગૂંગળ, કાથો જેવાં અનેક દ્રવ્યો નાખી તેને યોગ્ય વિધિપૂર્વક પાણીમાં કહોલડાવીને તથા પીસીને એવો મજબૂત બનાવાતો કે સેંકડો વર્ષો પછી પણ એ બાંધકામને ઉની આંચ ન આવે. વિસરાતી જતી આ કળાને ઉગારી લઈ પુનર્જીવિત કરવી તે આપણું સૌનું કર્તવ્ય છે. જામનગરમાં બનતા એક જૈનમંદિર તથા ઉપાશ્રય (ધર્મસ્થાન)ને સંપૂર્ણપણે (સિમેન્ટના બદલે) ચૂનો વાપરી બનાવવાનું વિચારેલ છે તો આ બાબતની જે પણ જાણકારી, અનુભવ જેને હોય તે માહિતી મોકલશે અથવા તો ધંધાદારી રીતે કે માનદ્ પોતાના અનુભવનો લાભ આપવાની ઈચ્છા ધરાવશે તેના આભારી થઈશું. પ્રાચીન પદ્ધતિએ મકાન બાંધવાની કોઈપણ જાણકારી નીચેના સરનામે મોકલશો.

શ્રી અનિલકુમાર દલપતલાલ રાહ

બીજે માળ, શીતલ ભુવન, શીતલ બાગ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ-૬. ફોન : ૩૬૩૩૬૮૭.

(વર્તમાનપત્રમાં આપેલી નોંધના આધારે)

ગુજરાતની મચ્છીમાર સરકારનો કાન કોઈ પકડશે ખરું ?

તા. ૨૩મે, ૧૯૯૦ના ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સમાચાર અનુસાર ગુજરાતના મચ્છીમારી (તેને મત્સ્યોદ્યોગનું રૂડું રૂપાળું નામ આપવું તે તો 'ઉદ્યોગ' શબ્દની વિડંબના છે. આ સરકાર તો આવતી કાલે દાડ, ગુગાર અને વેશ્યાગીરીને પણ દાડ ઉદ્યોગ, ગુગાર ઉદ્યોગ તથા વેશ્યા ઉદ્યોગનું નામ આપી તેને પણ સન્માનીય પ્રવૃત્તિ તરીકે ઉપસાવવાની કોશિશ કરશે !)

ખાતાના પ્રધાન શ્રી દિલીપ સંઘાણીએ જાહેર કરેલું છે કે તેમનું ખાતું આ વર્ષે ૪૨ કરોડ જેટલાં માછલીનાં બીજો પેદા કરશે જે ગયાં વર્ષ કરતાં સીધાં બમણાં હશે. આ ઉપરાંત માછલીઓ પેદા કરવા માટે (અહીં ખરેખર તો 'મારવા માટે' એમ વાંચવું) નવાં નવાં તળાવો તૈયાર કરવામાં આવશે તથા જૂનાં તળાવોમાં એવા સુધારા (!) કરવામાં આવશે કે જેથી વધુ માછલીઓ મારી શકાય. મચ્છીમારીમાં મોટા પ્રમાણમાં વધારો કરવા માટે ચાઈનીઝ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાની પણ તેમણે જાહેરાત કરેલ. ૪૨ કરોડ માછલાનાં બીજનો અર્થ એ કે દરેક ગુજરાતી દીઠ દસ કરતાં વધુ માછલાં મારવાનું પાપ આ સરકાર કરશે અને આવાં હિંસક કામો માટેના પૈસા સરકાર પાસે આપણે ભરતા કર દ્વારા જ એકઠા થતા હોવાથી તે પાપ આપણે માથે ચોંટીને રહેવાનું.

જે દેશમાં કબૂતરને જર, ફૂતરાને રોટલા અને કીડિયારે આટાની સાથે સાથે લોકો નદી કે તળાવે જઈ નાની નાની ગોળીઓ કે ચણા જેવી વસ્તુઓ માછલાંને પણ ખવડાવતા જેથી તે ખાઈને સંતુષ્ટ બનેલાં માછલાં ખોરાક માટે નાનાં માછલાંને ન મારે, તે દેશના કમનસીબે એવી સરકારો છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી તેમના માથે મારવામાં આવી છે કે જે, પ્રજના આવા અનુકંપાના ભાવોને ખીલવવાને બદલે ગામડે ગામડે મચ્છીમારીનાં કેન્દ્રો ખોલવા કટિબદ્ધ છે.

ધાર્મિક પ્રસંગોમાં હાજર રહે ત્યારે ધર્મગુરુઓને પણ ઉપદેશ આપવાનો પોતાનો અધિકાર સમજતા આ રાજકારણીઓ કેટલા જૂદા છે અને

વચનભંગ તો તેમણે માટે કેવી રમત વાત છે તેની પ્રતીતિ તો નીચેના એક જ દાખલાથી થશે.

૧૯૬૦માં અલગ ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી આ રાજ્યના ઇતિહાસમાં પહેલવહેલી વાર સરકાર દ્વારા જેવી મચ્છીમારીની હિલચાલ શરૂ થઈ કે તુર્ત જ એનો પ્રચંડ વિરોધ થયેલ. ૯-૧૦-૬૦ના દિવસે અમદાવાદના નાગરિકોની જાહેરસભામાં લેવાયેલ નિર્ણય અનુસાર શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ, અમૃતલાલ હરગોવનદાસ, નંદલાલ હરિદાસ વગેરેએ પ્રધાનોને મળી જે રજૂઆત કરી તેના પરિણામે ઉદ્યોગો માટેની રાજ્ય સલાહકાર સમિતિની તા. ૧૯-૧૨-૬૦ની બેઠકના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી ત્યારના મુખ્યપ્રધાન જીવરાજ મહેતાએ જે વચન આપેલું તે ત્યારની સરકારી પુસ્તિકામાંથી જ અક્ષરશઃ ટાંકું છું : “જાહેર જનતાના કેટલાક વિભાગમાં મત્સ્ય-ઉદ્યોગ હમણાં ચિંતાનો વિષય બનેલ છે. પરંતુ સરકાર તો માત્ર સાગરકાંઠાવાળા વિસ્તારોમાં જ આ ઉદ્યોગના વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માંગે છે. આ સંબંધી, ખાસ કરીને રાજ્યના અંદરના ભાગના જળવિસ્તારોમાં તેનો વિકાસ કરવા સંબંધી લોકોની લાગણી હું સમજી શકું છું. આપને વિદિત જ હશે કે આવી લાગણીને માન આપવાની નીતિ સરકાર અનુસરી રહી છે. આથી જ્યાં વર્ષો થયાં આ ઉદ્યોગ ચાલી રહ્યો છે ત્યાં જ મત્સ્ય ઉદ્યોગ ખાતું તેને વિકસાવી રહ્યું છે.” આમ રાજ્યના અંદરના જમીન વિસ્તારોમાં એટલે કે નદી, નાળાં, સરોવરો તળાવો, વાવો વગેરેમાં મચ્છીમારી ન થવા દેવાના આપેલ લઘુતમ વચનનો પણ જે સરકાર ભંગ કરી રહી છે તે સરકારના કાન કોઈ માઈનો લાલ પકડશે ખરો ?

ઊલટું, કમનસીબીની વાત તો એ છે કે જે નર્મદા યોજનાના સરદાર સરોવર અને નર્મદા સાગર નામના માત્ર બે જ બંધોના જળાશયમાં દર વર્ષે ૨૪ લાખ કિલો માછલાં મારવાની જાહેરાત નર્મદા નિગમની છાપેલી ચોપડીમાં જ કરવામાં આવી છે તે નર્મદા યોજનાનો પ્રચાર અને તરફેણ જીવલેલા માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચનાર કેટલાક જૈનો મુઘ્ધાં કરી રહ્યા છે. નર્મદા યોજના માટે લલામણો કરતા એ શ્રેષ્ઠીઓને આ બાબતનો ખ્યાલ પણ હશે કે કેમ તે બાબત શંકા જાગે છે.

શેત્રુંજી કેમથી માંડીને દ્રાવડા. સોમનાથ અને પ્રભાસપાટણ જેવા જૈન, શૈવ અને વૈષ્ણવ તીર્થધામોથી ઊભરાતા આખા સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠાને

અબજો માછલાંની હત્યાથી અભડાંવી દેનાર સરકારોની નીતિ-હિંદુ પ્રજાના ધર્મોની રક્ષા કરવાની વાત કરનાર-ભાજપની સરકાર આવ્યા પછી તો બદલાવી જોઈએ તેને બદલે ભાજપની સરકાર જ છાપામાં મોટી મોટી જાહેરાતો આપી મચ્છીમારીનું શિક્ષણ (!) આપવા દિશરીઝ કોલેજ સ્થાપવાની વાતો કરે તો પછી તેમની હિંદુત્વ રક્ષાની વાતો માત્ર મત મેળવવા માટે જ છે એમ સમજવું કે પછી હિંદુત્વની સાચી રક્ષા શામાં છે તેની તેમને ખબર જ નથી એમ માનવું ? સ્કૂલ અને કોલેજનાં મકાનો માટે મોટાં મોટાં દાન આપતા દાનવીરો તથા આપણાં દેશમાં સાંક્ષરતાનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું હોવા બાબત રોદણાં રડતા સમાજસેવકોમાંથી કોઈ જઈને મંત્રીશ્રીને ફેરો કે શિક્ષણ તો જીવાડવાનું હોય, મારવાનું નહિ. ગ્રામોદ્યોગ અને ગૃહ ઉદ્યોગોને સાચું પ્રોત્સાહન આપી માછીમારોને પણ નિર્દોષ ધંધાઓમાં વાળવા જોઈએ તેને બદલે દિશરીઝ કોલેજ દ્વારા લોકોને વધુ માછલાં મારવાનું શિક્ષણ આપીને તમે શિક્ષણ શબ્દનું અવમૂલ્યન નથી કરી રહ્યા ?

હજી હમણાં જેમના જન્મની નવમી સતાબ્દીની ઉજવણી આપણે કરી તે કલિકાંલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી અને મહારાજા કુમારપાળની ગુરુશિષ્યની જોડીએ જે ગુજરાતમાં અહિંસાની એવી આહલેક જગાવેલી કે જેની સુવાસ આજે નવસો-નવસો વર્ષનાં વહાણાં વાયાં પછી અજા શમી નથી. તે ગુજરાતમાં મચ્છીમારી, મરઘામારણ અને કતલખાનાંઓ દ્વારા હિંસાનું તાંડવ ફેલાવીને સરકાર હેમચંદ્રાચાર્યજીના એ ગુજરાતને બીજા પંજાબમાં ફેરવવા માગે છે ? ગુજરાતના મહાજન અને જીવદયાપ્રેમી પ્રજામાં કૌવત હોય તો તેમણે દિશરીઝ કોલેજથી માંડીને સરદાર સરોવરમાં મચ્છીમારી અને ૪૨ કરોડ માછલાંનાં બીજ પેદા કરવા જેવાં તુક્કાઓ તાત્કાલિક રદ કરવાનું અથવા-આપણા લોહીપસીનાના કરવેરાઓનો આવો જ ઉપયોગ થવાનો હોય તો-સદંતર કર બહિષ્કારનું અલ્ટિમેટમ આપી દેવાની વેળા આવી ચૂકી છે.

તેલના આ વરવા ખેલનો વાસ્તવિક ઉકેલ શો છે ?

તેલિયા રાજાઓ અને એન.ડી.ડી.બી.વાળા ‘અમૂલ ફેઈમ’ વર્ગીઝ કુરિયન વચ્ચે આમનેસામને તેમ જ પ્રોક્સી વડે ચાલતી ટાંટિયા ખેંચે ગુજરાતની સામાન્ય જનતાની જ નહિ પરંતુ પ્રજાહિતની ખેવના ધરાવનારા કેટલાક પ્રધાનો અને સચિવોની પણ મતિ મૂંઝવી નાખી હોય તેવો દેખાવ ઊભો થયો છે. જેના પરિણામે તેલના ભાવોને ગરીબ પ્રજાની પહોંચ સુધી નીચે ઉતારવાના હાકલાપડકારા રોજ ચાલ છે છતાંય તેલના ભાવ તો વાર્તામાંના પેલા રાજકુંવરની જેમ દિવસે ન વધે એટલા રાતે અને રાતે ન વધે એટલા દિવસે વધતા જોવાય છે. જેને આ હાકલાપડકારા કરીને રાજકારણની ખીચડી જ પકાવી લેવી છે તેની વાત જુદી છે, પરંતુ ‘ગરીબોના ફૂબામાં દોહલા બનતા જેતા તેલના ટીપા’ની ચિંતા જેને કોરી ખાય છે તેવા સહૃદયીઓને માટે ઘડીભર સ્વસ્થ ચિત્તે પલાંટી વાળીને વિચારવાની વેળા પાડી ગઈ છે કે તેલના આ જાદુગર પાસે એવો કયો કીમિયો છે કે કોંગ્રેસની સરકાર હોય કે જનતાની, તેલિયા રાજા હોય કે એન.ડી.ડી.બી. કોઈનેય એ ગાંઠતો નથી ? અલગ ગુજરાતની સ્થાપના થયા પછી ત્રીસ-ત્રીસ વર્ષ દરમિયાન માથું પછાડ્યા છતાંય તેલના ભાવોએ દાદ ન આપી હોય તો મને કે કમને પણ એ સ્વીકારવું જ રહ્યું કે તેલનીતિમાં આપણે ક્યાંક ભીંત ભૂલ્યા છીએ.

સૌથી પહેલાં તો સૌને એટલું સ્પષ્ટ થઈ જવું જોઈએ કે જો તેલિયા રાજાઓની મોનોપોલી અનિષ્ટ છે તો એન.ડી.ડી.બી. જેવી સહકારી સંસ્થાઓની મોનોપોલી પણ એટલી જ અનિષ્ટ છે. ફરક હશે તો એટલો જ કે તેલિયા રાજાઓની મોનોપોલી લોભની કટારી છે તો એન.ડી.ડી.બી.ની મોનોપોલી સોનાની કટારી છે. પ્રજાની છત્તી તો બંને કટારીઓથી એકસરખી ચિરાવાની છે. ઓછલ મિલો જેવા મોટા યંત્રોધોગ એ શોષણનું કાતિલ રાત્ર છે. તેલિયા રાજાઓ કે કુરિયન જેવા એન.ડી.ડી.બી.ના અધિષ્ઠાતાઓ તો આ કાતિલ રાત્રના હાથાઓ માત્ર છે. એ હાથો ગંદા-ગોબરા ગણાતા

મૂડીવાદીઓ સમા તૈલનૃપોનો બનેલો હોય કે કેટલાક ભોખા ભગતો ‘પવિત્ર ગાય’ માની જેને વખાણતાં ચાકતા નથી એવી સહકારી સંસ્થાનો બનેલો હોય, જ્યાં સુધી યાંત્રિક ઉદ્યોગની-મોટા પાયા પરના ઉત્પાદનની-પેલી કાતિલ ધાર અકબંધ છે ત્યાં સુધી કોઈ જ ફરક પડતો નથી. મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો દ્વારા દેશનો વિકાસ કરવા મથતી અર્થવ્યવસ્થા મૂડીવાદી હોય કે સામ્યવાદી, તેમાં સરવાળે જેમ ઝાઝો ફેર પડતો નથી પરંતુ શોષણનાં સાધનોની માલિકીની ખાનગી મૂડીદારોના હાથમાંથી સરકારી તંત્રોના હાથમાં ફેરબદલી જ માત્ર થતી હોય છે, તેમ વેચાણની વ્યવસ્થા ખાનગી વેપારીઓના હાથમાંથી કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીના હાથમાં જાય તેટલા માત્રથી હરખાઈ ઊઠવાની જરૂર નથી. શોષણનું જે હથિયાર—યંત્રો દ્વારા થતું મોટા પાયા પરનું કેન્દ્રિત ઉત્પાદન—તેને જ તોડી નાંખવું જોઈએ.

પ્રબળ રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને લોકમાનસનું તથા પ્રકારનું ઘડતર કરવામાં આવે તો યંત્રરાક્ષસને માત્ર કરવાનું આ કાર્ય અશક્ય નથી. હજી તો માત્ર છ-સાત દાયકા પહેલાં જ કેવળ ગુજરાતમાં જ નહિ, સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં તેલનું ઉત્પાદન અને વિતરણ ગામડે ગામડે તદ્દન વિકેન્દ્રિત ધોરણે થતું. જૂના પાલનપુરના નવાબી રાજ્યના વખતના સાવ નાનકડા પાલનપુરમાં પણ આ વિકેન્દ્રિત વ્યવસ્થા અનુસાર સો જેટલી બળદઘાણીઓ દ્વારા ઘાંચીભાઈઓની કોમ સમગ્ર શહેરને વાજબી ભાવે આખુંય વર્ષ તેલ પૂરું પાડતી. આજથી પચાસેક વર્ષ પહેલાં પાલનપુરની પાસેના મેતા નામના ગામના એક ઘાંચીનો દીકરો મેકોલેની પ્રોડક્શન ચેનલમાંથી તૈયાર થઈને બહાર પડ્યો અને તે વખતની દેશી અંગ્રેજી બાબુઓની જેમ તેને પણ આ ઓર્થોડોક્સ બળદઘાણીની જગ્યાએ નાનકડી ઓઈલ-મિલ નાખવાના કોડ જગ્યા. તેણે નાખેલી આ મશીનરીએ પેલાં સો ઘાંચી કુટુંબોના ગ્રામોદ્યોગ અને રોજીરોટી માટે ભય ઊભો કરતાં ગામનું ઘાંચીપંચ નવાબ તાલેમહમ્મદ ખાનસાહેબ પાસે રાવ નાખવા ગયું. તે વખતના દેશી રાજવીઓ ‘જસ્ટિસ ડિલેયડ્ ઈઝ જસ્ટિસ ડિનાયડ્’ના સિદ્ધાંતથી વાકેફ હતા. એટલે વાત વાજબી જણાતાં તેમણે તરત જ હુકમ કાઢ્યો કે ઓઈલ મિલમાં એરંડા સિવાય કાંઈ પીલવું નહિ. ઘાંચીપંચે કહ્યું કે એરંડા પણ શા માટે ? અમારાં દસ ઘર એરંડા પીલીને રોજી મેળવે છે. નવાબસાહેબે માત્ર ૨૪ જ કલાકમાં ઓઈલ મિલની સઘળી મશીનરી ઉઠાવી લેવાનો, નહિતર જમીનો સામનો

કરવાનો આદેશ આપી સો ગરીબ કુટુંબોની રોજી ટકાવી રાખી, તે છેક ૧૯૪૭માં લોકોની (!) સરકાર આવી ત્યારે જ પાલનપુરમાં ઓઈલ મિલ શરૂ થઈ શકી. પરિણામે આજે પાલનપુર તો ચું આજુબાજુના આખાય ધાણધાર પંચકમાં દીવો લઈને ગોતવા જઈએ તોય બળદઘાણી શોધી જડતી નથી. પાલનપુરના કમાલપુરામાં આજે પણ રહીસહી પાવરઘાણી ચલાવતા ધાંચીભાઈ તે વખતે પોતાની પંદર વર્ષની ઉંમરે પોતાના બાપાની આંગળી પકડીને નવાબસાહેબ પાસે રજૂઆત કરવા ગયેલા પંચની સાથે ગયા હતા. તેમણે સગી આંખે જોયેલી આ વાત મને કહી સંભળાવી હતી.

‘ઈકોનોમી ઓફ પરમેનન્સ’ના લેખક જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી જે. સી. કુમારખાના જણાવવા મુજબ ઈ.સ. ૧૯૨૧ના અરસામાં આ દેશમાં કુલ પાંચ લાખ બળદઘાણીઓ ચાલતી હતી. આ દેશના ગ્રામોદ્યોગનો ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખવાની વિદેશી અંગ્રેજ સરકારની પોલિસી મુજબ શરૂ થયેલી ઓઈલ મિલોના પરિણામે ઈ.સ. ૧૯૫૧ સુધીનાં માત્ર ત્રીસ જ વર્ષમાં બળદઘાણીઓની સંખ્યા બે લાખ સુધી આવીને ઊભી રહી. ગામે ગામના ત્રણ લાખ ધાંચીઓ બેકાર બનતાં શહેરોની ‘સ્લમ્સ’માં ઢલવાયા હશે એ નક્કામાં. ૧૯૪૭માં કહેવાતી આઝાદી મળ્યા પછી આ ‘પ્રોસેસ’ ઊલટાવી જોઈતી હતી. તેના બદલે ગાંધીના નામનો પોપટપાઠ રટતા રહી નેહરુ અને તેમના વારસદારોએ મોટા ઉદ્યોગોને એટલું બધું પ્રોત્સાહન આપ્યું કે આજે ચાલીસ વર્ષ પછી એ બે લાખમાંની રડીખડી બળદઘાણી પણ બચી હશે કે કેમ તે સવાલ છે. જે તેલઘાણીનો ઉદ્યોગ ઈ.સ. ૧૯૨૧માં પાંચ લાખ ધાંચીઓને રોજીરોટી પૂરી પાડી પાંચ લાખ કુટુંબોને સ્વમાનભેર પોતાના વતનમાં જીવન ગુજારવાની તક પૂરી પાડતો હતો તે ઉદ્યોગ આંજની વધેલી વસતિ જોતાં કમસે કમ દસ લાખ કુટુંબોને તો જરૂર રોજી પૂરી પાડી શકે. ચૂંટણી ઢંઢેરામાં ‘કામ કરવાનો અધિકાર’ આપી દેવા માત્રથી બેકારોને કામ મળી જતું નથી. તે માટે તો દેશની ઉદ્યોગનીતિમાં હિમાલય જેવડા ફેરફાર કરી અઢારેય કોમના ધંધા તેમના હાથમાં માનભેર પાછા સોંપી તેઓ શહેરોની ઝૂંપડપટ્ટી ખાલી કરીને પોતાના ગૂર્વજોની જેમ ગામડામાં ગૌરવભેર જીવી શકે તેવી તકો પૂરી પાડવી જોઈએ અને આ કામ હાલ જે રીતે હસતા ફૂતરાને શાંત રાખવા ફેંકાતા બટકા રોટલાની જેમ ખાદીને રાહતનો ટુકડો ફેંકવામાં આવે છે તે રીતે તેલઘાણીઓને પ્રોત્સાહન આપવાથી નહિ થાય. તેને માટે તો ઓઈલ

મિલો જેવા મોટા ઉધોગોને જે પ્રત્યક્ષ તથા પ્રછન્ન જંગી સબસીડીઓ આપવામાં આવે છે તેની ઉપર બેક લગાવવી પડશે.

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડને યોડાક રૂપિયાની રાહતોની છાપામાં થતી જાહેરાતોને કારણે સામાન્ય જનતા એવા જ ભ્રમમાં રહેતી હોય છે કે સરકાર નાના ઉધોગોને પ્રોત્સાહન આપે છે. પરંતુ હકીકતમાં પાછલે બારણે મોટા ઉધોગોને 'સબસીડાઈઝ્ડ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર'ના રૂપમાં જે જંગી સવલતો અપાય છે તે નાના ઉધોગોને મળતી ફોતરા જેવી રાહતોને ક્યાંય ટપી જાય તેવી બાદશાહી હોય છે. સામાન્ય પ્રજાની વાત તો જવા દો, જાહેર જીવનના અગ્રણીઓ કે સર્વજ્ઞત્વનો ઠેકો લઈ બેસનારા પત્રકારો પણ એ હકીકતથી વાકેફ હશે ખરા કે હિંદુસ્તાનમાં પેપરમિલવાળા બજારભાવથી હજારગણા ઓછા ભાવે વાંસ મેળવે છે. રાહોરીઓને ઘેર બેઠાં નળ દ્વારા જે પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે તે માટે થતા ખર્ચનો માત્ર પચાસમો ભાગ તેમની પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવે છે તથા આધુનિક વિનાશક ખેતીના સ્વડે ખેડૂતો એટલા માટે ચડ્યા છે કે તેમના પંપસેટ ચલાવવા માટે ઉત્પાદનખર્ચ કરતાં વીસગણા ઓછા ભાવે તેમને વીજળી-પૂરી પાડવામાં આવે છે.

કરવેરામાં અપાતી જાતભાતની છૂટછાટો હોય કે સસ્તા દરની કરોડો અબજોની બેંક લોનો હોય, પ્રજાના પસીનાના પૈસા નિયોવી ઊભું કરવામાં આવેલું રોડ રેલવે-તાર-ટેલીફોનનું માળખું હોય કે સબસીડાઈઝ્ડ આધુનિક શિક્ષણને કારણે ઉધોગોને મફતના ભાવમાં મળતા ટેકનિકલ પર્સોનેલની વાત હોય, જો મોટા ઉધોગો પાસેથી આ બધી સગવડો પૂરી પાડવાની પૂરેપૂરી કિંમત વસૂલ કરવામાં આવે તો એક પણ યંત્રોદ્યોગ ગ્રામોદ્યોગની હરીફાઈમાં ટકી શકે નહિ. એ તો તદ્દન સામાન્ય સમજની વાત છે કે રાજકોટ પાસેના કોઈ એક ગામડામાં પેદા થયેલા સીંગદાણા સેંકડો કિલોમીટરની મુસાફરી કરીને મુંબઈ ઓઈલ મિલમાં પિલાવા આવે અને ફરી પાછું એ સીંગતેલ સેંકડો માઈલની રિટર્ન મુસાફરી કરીને રાજકોટ પાસેના એ જ ગામડામાં ડબ્બાબંધ વેચાય તે સસ્તું પડે કે તે જ ગામમાં બળદઘાણી દ્વારા એ તેલીબિયાં પિલાઈને તેનું તેલ ત્યાં ને ત્યાં જ વપરાય તે ? પરંતુ મોટા ઉધોગોને મળતી આ છૂપી રાહતો (Hidden Subsidies) ના જાદુની કમાલ એવી છે કે આટલી લાંબી મુસાફરી પછી પણ મિલનું તેલ બળદઘાણીની સરખામણીમાં દેખીતું સસ્તું

પડે છે. આ જ જાદુગરની કમાલને કારણે આજે દોરને ઘાસ ખવડાવીને આવતી કાલે પેદા કરી શકાતું દૂધ અને અબજો વર્ષની જટિલ પ્રક્રિયાને અંતે તૈયાર થઈ હજારો માઈલ દૂરથી આવતું પેટ્રોલ એ બંને વસ્તુના લિટરના ભાવ મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં સરખા હોય છે.

તેલના ક્ષેત્રની આ મોનોપોલીને દૂર કરવાનો અઘરો ગણાય તો અઘરો અને આકરો ગણાય તો આકરો પણ એકમાત્ર ઉપાય આ વિકેન્દ્રિત ઉત્પાદન-વિતરણ વ્યવસ્થાને પુનર્જીવિત કરવાનો છે. કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોને અકબંધ રાખીને ઉત્પાદન કે વિતરણની વ્યવસ્થા તેલિયા રાજાઓના હાથમાંથી એન.ડી.ડી.બી.ના હાથમાં સોંપવાથી જે પરિણામ આવ્યું છે તેવું જ પરિણામ રાજ્ય સરકાર હસ્તક એ વ્યવસ્થા લઈ લેવાનું પણ આવશે. કારણ કે જ્યાં મૂળ રોગનું નિદાન અને ચિકિત્સા નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા ઉપરછછા ફેરફારો માત્ર “કોસ્મેટિક ચેન્જ” જ બની રહેવાના. તેલના ભાવોની મનસ્વી હેરફેરને નાથવા ઉપરાંત આવો મૂળગત અભિગમ ગામડાંની મૂતપ્રાયઃ અર્થવ્યવસ્થાને બેઠા કરવામાં પણ મોટો ફાળો આપી ‘એક પંથમાં બે કાજ’ સારશે. રાજના ૪૦૦ ટન તેલીબિયાં પીલતી જૂનાગઢની ગ્રોફેડની એકમાત્ર તેલમિલ ઓછામાં ઓછા ૮૦૦૦ ઘાંચી કુટુંબોના પેટ પર લાત મારીને ઊભી થયેલી છે. આવી મોટી તેલ મિલોમાં ખોળમાં રહી જતા તેલના ટીપેટીપાંને સોલ્વન્ટ એક્સટ્રેક્શનથી કાઢી નાખી પશુના હક્કનો ખોળ જૂંટવી લેવા સોલ્વન્ટ તરીકે વપરાતા હેક્સન નામના પેટ્રોલ જેવાં રસાયણો, તથા તેલ રિફાઈનિંગની પ્રક્રિયામાં તેલમાં ઉમેરાતા ફોસ્ફરિક એસિડ, કોસ્ટિક સોડા, બ્લીચિંગ પાઉડર જેવા કેમિકલ્સની સ્વાસ્થ્ય પર થતી વિપરીત અસરોનો તો કોઈ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરે ત્યારે ખરું બળદ ઘાણીના નોન-રિફાઈન્ડ અને નોન-ફિલ્ટર્ડ કુદરતી તેલની સામે માઈક્રો રિફાઈન્ડ અને ડબલ ફિલ્ટર્ડની મોટી મોટી જાહેરાતોથી અંજાઈ જતા ગ્રાહકોને એ ખ્યાલ હશે ખરો કે તેલની રિફાઈનિંગ પ્રક્રિયા દરમિયાન તેમાં રહેલ કુદરતી એન્ટીઓક્સિડન્ટ્સ નાશ પામે છે.

દંડા હવામાનવાળું આખું ઉત્તર ભારત ગરમી આપતું સરસિયાનું તેલ, દક્ષિણ ભારત તેના વિશાળ દરિયાકિનારે ઊગતા કોપરાનું તેલ તથા ગુજરાત-રાજસ્થાન-મહારાષ્ટ્ર જેવાં રાજ્યો તલનું તેલ જ વધારતાં.

આયુર્વેદના અપ્રતિમ ગ્રંથ ચરકસંહિતામાં “તિલઃ તૈલાનામઃ” કહી સઘળા તેલોમાં તલના તેલને શિરમોર સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. હકીકતમાં તો તેલ સખ્દ જ તલ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. તલમાંથી જે નીકળે તે તેલ ! પરંતુ આપણી પછેબુદ્ધિ સરકારોની ટૂંકી દષ્ટિને કારણે આફ્રિકાના મોટા મોટા દેશોને સહરાના રણમાં પરિવર્તિત કરી દેનાર મગફળીની ખેતીને અહીં પણ એટલું બધું પ્રોત્સાહન આપ્યું કે સોરઠની લીલી નાથેર જેવી જમીન મગફળીના રોકડિયા પાકથી બરબાદ થઈ રહી છે. મગફળીમાં રહેલા એફ્લાટોકસીન નામના ઝેરી તત્ત્વને કારણે હો કે ગમે તેમ પણ આજે તળેલો ખોરાક શરીરને જે રીતે નુકસાન કરે છે તે રીતે પહેલાના કાળમાં નહોતું થતું તે ચોક્કસ. ઉપરથી કુશળ વૈદ્યો વાયુના રોગોમાં તલના તેલનો ઉપયોગ વધારવાનું કહેતા. એને બદલે એન.ડી.ડી.બી.વાળા કુરિયન-તેલના આસમાનને આંબવા આવે ભાવનો બચાવ કરવા એવો વિચિત્ર જવાબ આપે છે કે ખાદ્ય તેલો પોષણની દષ્ટિએ આવશ્યક ન હોવાથી જેને તે ખરીદવું ન પોસાય તેણે તેનો વપરાશ બંધ કરી દેવો જોઈએ. અગાઉ શ્વેતકાન્તિમાં જ્યારે નિષ્ફળ ગયા ત્યારે પણ તેમણે આવો જ બેહુદો જવાબ આપતાં કહી દીધેલું કે દૂધ, એ તો લફઝરી-મોજશોખની વસ્તુ છે અને ડેરીના કારણે ગામડાનું દૂધ રહેરો ભણી ધકેલાઈ જતું હોય તો ગામડાના લોકોએ દૂધના બદલે બીજો ખોરાક ખાવો જોઈએ.

તેલિયાં રાજાઓ કે કુરિયનના હાથમાંથી તેલની મોનોપોલી ખૂંચવી લઈ ગુજરાતનાં ૧૮,૦૦૦ ગામડાંના ઘાંચીઓના હાથમાં તેનો હવાલો આપવાની રાજકીય સંકલ્પશક્તિ ગુજરાત સરકાર ભેગી કરી શકે ત્યાં સુધી પણ એણે તલ-સરસવ જેવાં તેલીબિયાં અને ખોળની નિકાસને તો તાત્કાલિક રોકી દેવી જોઈએ. વાચકોને એ જાણીને દુઃખદ આશ્ચર્ય થશે કે એક બાજુ ઘરઆંગણે તેલના પ્રશ્ને રોજના હૈયાઉકાળા છે અને બીજી બાજુ હૂંડિયામણાંધેલી આપણી સરકારે તેલીબિયાં તેમ જ ખોળની નિકાસને '૮૯-૯૦ના એક જ વર્ષમાં સીધી બમણી કરી નાખી હતી. '૮૮-૮૯માં જે નિકાસ ૪૭૫ કરોડની હતી તે વધારીને '૮૯-૯૦ના એક જ વર્ષમાં ૮૧૨ કરોડ સુધી પહોંચાડી હતી અને જાગરૂક નાગરિકો પ્રતિકાર નહિ કરે તો આ વર્ષે એ વધીને ૧૦૦૦ કરોડના આંકડાને પણ કુદાવી જશે. “ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને

આટો” કહેવતનો અર્થ સ્કૂલનાં બાળકોને શીખવવો હોય તો આ દાખલો નમૂનારૂપ બની રહી તેવો છે. સોયાબીનના ખોળની ૨૭૭ કરોડ રૂપિયાની નિકાસને ૩૨૦ કરોડ રૂપિયા તથા સરસવની નિકાસને ૧૮ કરોડ ચરથી ૯૦ કરોડ સુધી પહોંચાડી આપણી સરકારે પ્રજાનિરપેક્ષ નિકાસનીતિનુ નવા વિકાસો સર કર્યા છે. હજુ વધુ ચોંકાવનારા આંકડા તો હવે આવે છે. ૨૦ કરોડની તલની ગયા વર્ષની નિકાસ આ વર્ષે ૧૭૮ કરોડ સુધી પહોંચી. ગિનેસ બુક માટે વિચારી શકાય તેવો એક જ વર્ષમાં નવસો ટકાનો વધારો. પછી તેલના સ્થાનિક ભાવ આસમાને ન પહોંચે તો જ નવાઈ ને !. રાઈસ બ્રાનની ૬૨ કરોડ (ગયા વર્ષે ૩૭ કરોડ), સિંગખોળની ૮૫ કરોડ (ગયા વર્ષે ૫૦ કરોડ) તથા સૂર્યમુખીના ખોળની પણ ૧૦ કરોડની નિકાસ કરી.

પરદેશમાં જે આ ખોળની (પશુ-પક્ષીના આહારની) નિકાસ થઈ રહી છે તે ત્યાંના પોલ્ટ્રી ફાર્મો તથા માંસ માટે ઉછેરાતાં પશુઓના ખોરાક માટે છે, એટલે વિદેશીઓ ઈંડાં અને માંસ ભરપેટ ખાઈ શકે એટલા માટે આપણે ખોળની નિકાસ કરી આપણાં પશુઓનો ખોરાક ઝૂંટવી લઈ આપણાં પશુઓનું દૂધ-ધીનું ઉત્પાદન ઘટાડી રહ્યા છીએ અને છોગામાં હાલતાં ને ચાલતાં આપણાં પશુઓની ઓછી ઉત્પાદકતાની ટીકા કરતા જઈ આપણે પશુઆહાર ખાઈ તગડી થયેલી પરદેશી ઓલાદોની વધુ દૂધ આપવાની શક્તિના ગુણગાન ગાતાં ધરાતા નથી. ખોળની આ નિકાસ પણ હજારો ટન તેલીબિયાં પીલતી મોટી મિલોને કારણે જ શક્ય બને છે. જે ગામડે ગામડે ઘાણીમાં તેલ પિલાતું હોય તો ત્યાંનો ખોળ પણ તે જ ગામડાંના પશુઓના ભાગે આવે. તેને ગામડે ગામડેથી થોડા થોડા પ્રમાણમાં એકઠો કરી નિકાસ કરવાનું કોઈને પોષાય નહીં.

તેલના આ હાથે કરીને ગૂંચવેલા પ્રશ્નને બધી બાજુથી ચકાસવામાં આવે તો એક પુસ્તિકા ભરવી પડે એટલી આપણી અવળી નીતિઓ એમાં કારણભૂત બની છે. ૧૯૪૭ પછી જેટલી વસિત વધી છે તેના કરતાં તેલીબિયાંનું ઉત્પાદન ઘણું વધ્યું હોવા છતાં તેના ભાવ ઘટવાને બદલે વધવાનું એક મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે વેજિટેબલ (જેને ઘી કહેવું એ માત્ર શબ્દછળ છે) જેવા તદ્દન અનાયિક ઉદ્યોગના અખરમાં આ તેલીબિયાંના વધેલા ઉત્પાદનનો સિંહભાગ હોમી દેવામાં આવે છે. દેશી ખોરાકની ટેવો છોડી

હોટેલો, ફરસાણ અને જંકફુડના રવાડે ચઢી જઈ આપણી તેલની માંગ પણ આપણે ઘણી વધારી દીધી છે.

જુવાર-બાજરી જેવા પ્રદેશોપ્રદેશના જુદા જુદા ખોરાકમાં તેલની જરૂર નહિવત્ રહેતી. તેને બદલે સમગ્ર દેશમાં એકમાત્ર ઘઉંનું જ એકચકી સામ્રાજ્ય સ્થાપી દેવાના કારણે ઘઉંની ખેતીમાં તેલની જરૂરિયાત વધતાં પણ તેલની માંગ વધી. આંધળા ઉઘોગીકરણે ગોયરોનો ભોગ લીધો હોત અને દૂધ-ધીની અછત સર્જઈ ન હોત તો વેજિટેબલનું તૂત ઊભું જ ન થાત અને જો વેજિટેબલ ઉઘોગ હાલ જેટલું તેલ વાપરી દે છે એટલું તેલ બચે તો તેલનો પ્રશ્ન ચપટી વગાડતામાં ઊકલી જાય પરંતુ આજે તો પરિસ્થિતિ એવી છે કે તેલના આ ખેલે ભલભલા નટબજારિયાઓને પછાડ્યા છે અને જ્યાં સુધી મૂળભૂત શસ્ત્રક્રિયા નહિ કરાય ત્યાં સુધી એ ભલભલા ખેલંદાઓને મહાત કરશે.

વિચાર — શુદ્ધિની દિશામાં

ફાગણ સુદ બીજ (માર્ચ-૧૯૯૦)

આદરણીય શ્રી રજનીભાઈ,

કુશળ હશે. એક પાલનપુરીની આયોજન પંચના સભ્ય તરીકેની નિમણૂકનો આનંદ ઘણાને હશે, મને ખરો આનંદ એનો છે કે ‘આંધળી પ્રગતિના વિરોધી’ એક વિચારક સજ્જનની નિમણૂક આ જવાબદારીભર્યા સ્થાને થઈ છે અંગ્રેજોના આગમન પછી શરૂ થયેલ અને ૧૯૪૭ પછી ઊલટાનું પૂરપાટ વેગે ધૂમવા મડેલ ‘વિકાસ’નું કાળચક્ર ‘ભારતીય જીવન વ્યવસ્થાના ખંડેર’ને પણ શેષ રહેવા દેશે કે કેમ તેવો પ્રશ્ન ઊઠે તેવી અવસ્થામાં આપની આ નિમણૂક આશાની એક લહેર જગવી જાય છે. મેકોલેની કેળવણી, નયું ભૌતિકવાદી વિજ્ઞાન અને યંત્રવાદના ગાંડપણની વિકરાળ ત્રિપુટીના પંજમાંથી આ દેશને આસ્તે-આસ્તે પણ બહાર લાંવવાની અપેક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે છે. ત્રિપુટીના કાળા કેરથી સારી રીતે અભિજ્ઞ એવા આપને કાંઈ લખવું તે કદાચ અવિવેક ગણાતો હશે, પણ બે-એક વર્ષ પહેલાં પાલનપુર જવાનું થયેલ ત્યારે કમાલપુરામાં આજે પણ ઈલેક્ટ્રિક ઘાણી ચલાવતા ઘાંચીએ કહેલી ૫૦ વર્ષ પહેલાંની વાતે ચિત્તમાં ઊંડું વેદન પેદા કરેલ જે ટાંક્યા સિવાય રહી શકતો નથી, તેના જ શબ્દોમાં લખું તો,

“એ વખતના નાનકડા પાલનપુરમાં યે નહિ નહિ તો યે ૧૦૦ જેટલી બળદઘાણીઓ ચાલતી. બાજુના ગામ મોતના એક ઘાંચીનો દીકરો ભેંસ્યો અને Productivity ના ભણેલા પાઠે એને પાલનપુરમાં નાનકડી Oil-mill સ્થાપવા પ્રેર્યો. અમારા સો યે ઘરની રોજીરોટી છિનવાઈ જવાનો ભય ઊભો થવાથી અમારું ઘાંચી પંચ નવાબ સાહેબ પાસે રાવ નાખવા ગયું તે વખતે હું પણ મારા બાપાની આંગળી પકડીને ગયેલો. નવાબે તુરત જ હુકમ કાઢ્યો કે mill માં એરંડા સિવાય બીજું કાંઈ પીલવું નહિ. ઘાંચી પંચે તુરત જ કહ્યું, સાહેબ, અમારા દસ કુટુંબો એરંડા પીલીને પણ રોજી મેળવે છે તેમનું શું ? આ સાંભળી ૨૪ કલાકમાં જ મિલની મશીનરી ઉઠાવી લેવાનો નહિતર જતી

face કરવાનો નવાબનો હુકમ છૂટ્યો અને અમારો રોટલો જળવાઈ રહ્યો. તે છેક આઝાદી (!) આવી ત્યારે પાલનપુરમાં Oil mill શરૂ થઈ શકી અને ધીમે ધીમે તેનો વ્યાપ એટલો વધ્યો કે આજે પાલનપુર તો શું આખા ચે-ધાણધાર પંચકમાં દીવો લઈને સોધવા જતાં ચે બળદઘાણી જડે તેમ નથી.”

જેમના જુલમોની વાંતો ચગાવી ચગાવીને વારે તહેવારે જેમને ભાંડવામાં આવે છે તે રાજસાહી પ્રજાના હિતમાં હતી કે આ કહેવાતી કલ્યાણ રાજ્યવાળી લોકસાહી, એવો પ્રશ્ન ઊઠે તેવો આ દાખલો છે. આજે પણ બળદઘાણી કે રેલિયાના ઈશ્ટવની અને ઓઈલ મિલ કે મિલના અનિશ્ચયની વાત ગાંધીવાદી ભાઈઓ કરતા હોય છે, પણ તેમાંના ઘણાની દષ્ટિ ત્યાં અટકી જતી હોવાનું જણાય છે અને માટે જ ખાદી ગ્રામોદ્યોગને સબસીડીનો કટકો ફેંકી યંત્રોદ્યોગોને Infra-structure ના રૂપમાં મળતી ગંજાવર સબસીડી ભણી આંખમીંચામણાં થાય છે. ખરો ઉકેલ Industrialisationના વિષ્ણુક્ષેત્રે પોષતા Infra-structure ના રાક્ષસને નબળો પાડી, તોડી નાંખવામાં છે. બળદઘાણીએ બે-પાંચ હજારની સબસીડી મળે તે માટે મથતા અને સાથે સાથે પાલનપુર S.T.D. Line વડે જોડાય ત્યારે રાજી થતા કેટલાક ગાંધીવાદીઓનું Logic મને સમજાતું નથી. એ જ S.T.D. facility નો ઉપયોગ કરી દેશના કોઈપણ ખૂણેથી સસ્તામાં સસ્તા ભાવે હજારો ગુણી મગફળીની ખરીદી કરી લેતા Oil miller સામે (સ્થાનિક બજારમાંથી ખરીદવા મજબૂર) બળદઘાણીઓ કેવી રીતે ટકશે તે જ મને સમજાતું નથી એટલે મારી નમ્ર સમજ મુજબ તો ઈલેક્ટ્રિસિટી, રોડ, રેલ્વે, તાર-ટપાલ અને ટેલિફોનથી માંડીને Industry માટે Technical Personnel પૂરા પાડતી સ્કૂલ-કોલેજે સુધીનું સઘળું Infra-structure જ મિકેનાઈઝડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝને Economically Viable બનાવે છે. Welfare-state (વિનોબા જેને Ill-fare-state કહેતા)ના નામે ઊભું થયેલું આ વિરાટ સરકારી સ્થાપિત હિત જ્યાં સુધી Infra-structure ને ઊભું કરવા અને પોષવા અબજોનું મૂડીરોકાણ કરતું અટકશે નહિ ત્યાં સુધી બેકારી, ગરીબી, ઉદ્યોગીકરણ, પ્રદૂષણ વગેરેની સમસ્યાઓ દૂર કરવાના કોઈપણ પ્રયત્નો ધાગડ-થીગડ જ રહેશે અને ‘કામના અધિકાર’ની વાતો માત્ર વાતો જ બની રહેશે.

‘વિકાસનો દર’ વધતો જાય તેમ તેમ જેના મનમાં ‘વિકાસનો ડર’ પણ વધતો જતો હોય એવા આપના જેવા કોંક વિરત જ આવી ‘પ્રત્યાઘાતી’

વાતને સહૃદયતા ગંભીરતાપૂર્વક સાંભળે તેથી બીજા કોઈ આગળ આવી વાત કરવાનો ઉમળકો થતો નથી.

કમનસીબે ‘બ્રેઈનવોશિંગ’ પણ ત્યાં સુધીનું થયું છે કે અર્ધી રાત્રે પણ ગામડાના લોકોની નાણાકીય જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવા તત્પર રહેતા અને ક્યારેક ‘ઘરાકો’ પાસેથી શેર-બશેર શાકભાજી મફતમાં લેતા, ધીરધાર કરતા મારા પિતાજીને તે જ ગામડાના લોકો શોષણખોર ગણશે બ્યારે મુંબઈમાં બેસી લાખો ગરીબોના જીવન બરબાદ કરી દેતી Resource loot ના આધારે અઢળક ધન કમાઈને ચેરિટીનો કટકો ફેંકતા અમારા જેવા હીરાના વેપારીને તે જ ગામડિયા લોકો ગામના વિકાસ માટે દાન કરનાર દાનવીર ગણશે.

જ્યાં સુધી વિચારોની આ મૂળભૂત સફાઈ ન થાય ત્યાં સુધી આયોજન પંચના કે બીજા કોઈપણ માધ્યમ દ્વારા સાચી દિશાનું કેટલું કામ થઈ શકે એ એક મોટો સવાલ છે. છતાં આપના જેવા વિચારકો આ Steel-frame ની મર્યાદામાં રહીને પણ જેટલું શક્ય હશે તેટલું તો જરૂર કરી છૂટશો તે વિશ્વાસ આ કાળરાત્રિમાં બીજાની એક ઝબકારા જેવો બની રહે છે. આ Mission માં અમારા જેવા અંશે પણ સહભાગી થઈ શકીશું તો કૃતાર્થતા માનીશું.

લિ. અતુલના સાદર પ્રણામ

(આયોજન પંચના તત્કાલીન સભ્યશ્રી રજની કોઠારીને લખેલો એક પત્ર)

નિદાનં પરિવર્જનમ્

રોગ થવાનાં માત્ર કારણોનું વિસ્તૃત-તલસ્પર્શી વિવેચન કરનાર ‘માધવનિદાન’ નામનો આયુર્વેદનો એક અપ્રતિમ ગ્રંથ છે. પોતાના શિષ્યોની બુદ્ધિપ્રતિભાની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી કાઠિયાવાડના અજોડ વૈદ્ય શ્રી નાનભટ્ટબાપાએ એકવાર શિષ્યોને પૂછેલું કે, ‘માધવનિદાન ચિકિત્સાનો ગ્રંથ ખરો કે નહિ ?’ ગ્રંથમાં રોગનાં માત્ર કારણો (Diagnosis) જ દર્શાવ્યા હોવા છતાં અને ચિકિત્સા (ઉપાયો- Treatment) નું વર્ણન તેમાં ન હોવા છતાં પણ ચક્રોર શિષ્યોએ પટ દઈને ઉત્તર વાળ્યો કે ‘ચિકિત્સા ગ્રંથ પણ ખરો.’ જે કારણથી રોગ થયો તે કારણને ટાળીએ એટલે રોગ મટ્યા વગર રહે નહિ, તેવા સનાતન સત્યની અભિવ્યક્તિ કરતા ‘નિદાનં પરિવર્જનમ્’ સૂત્રના આધારે શિષ્યે આવો જવાબ આપેલ.

નર્મદા યોજના અંગેના વાદવિવાદમાં વારંવાર આમં.કહેવામાં આવતું હોય છે કે “નર્મદા યોજનાને લીધે પર્યાવરણથી માંડીને વનવાસીઓ સુધી કેટલાંકને થોડુંઘણું નુકસાન થતું હોય તો પણ નર્મદા યોજના સિવાય કોઈ છૂટકો નથી. કચ્છ-કાઠિયાવાડની તરસ ભાંગવા તથા ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે બીજો કોઈ વિકલ્પ હોય તો બતાવો.” લિક્ષ્ટ ઈરીગેશન અને ટ્યુબવેલથી લઈને બંધની ઊંચાઈ ઘટાડવા સુધીના વિકલ્પો કેટલાક બતાવતા હોય છે. પરંતુ કદાચ એ સાચા વિકલ્પો નથી. સૌથી પહેલાં તો, જે.કચ્છ-કાઠિયાવાડને અગણિત વર્ષોથી નર્મદાના પાણી વગર ચાલ્યું અને ઉદ્યોગોથી લઈને પ્રજાજીવનનાં અનેક પાસાંઓમાં જે ગુજરાતે નર્મદાના પાણી વગર પણ નમૂનેદાર પ્રગતિ કરેલ તે ગુજરાતમાં પીવાના પાણી સુધ્ધાંની આવી સમસ્યા કેમ પેદા થઈ તે અંગે ગંભીર મંથન કરવું પડશે. યોજનાના સમર્થકો અને વિરોધીઓ બંને એકી અવાજે એટલું તો કબૂલ કરશે જ કે, પશ્ચિમની અસર ત્રીયે આપણે ઘરવપરાશ તથા ઉદ્યોગોથી લઈને ખેતી સુધીના દરેક ક્ષેત્રમાં પાણીનો ગુનાહિત વેડફાટ કરનારી જે જીવનશૈલી અપનાવી છે તે જ ગુજરાતની ર્તનાન જળસમસ્યાના મૂળમાં છે.

આ ઉપલોક્તાવાદી 'અયાતિ સંસ્કૃતિ'ને દેશવટો આપીએ તો 'નિદાનં પરિવર્જનમ્'ના સૂત્રાનુસાર કુદરત યોડાંક વર્ષોમાં જ પાતાળપાણીનાં તળ ઊંચા લાવી વગર નર્મદાએ આ સમસ્યા સુલઝાવી દેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. એને ઘેર ઘેર નળ, કરોડો ગેલન, પાણી પી જતાં કારખાનાઓ તથા 'પાણીખાઉ' આધુનિક ખેતીની તિલાંજલિ આપવાની દિશામાં પા-પા પગલી પણ નહિ ભરીએ તો કદાચ એક નહિ સેંકડો નર્મદા નદીઓ પણ આપણી ભોગ-ભૂખને સંતોષી નહિ શકે.

ગાંધીના પોરબંદરના વતની અને પોતાના દેશવાસીઓના હિતની ચિંતામાં સમગ્ર જીવન ઘસી નાખનાર શ્રી વેણીભાઈએ નર્મદાપ્રશ્ને યોજાયેલ એક વિચારગોષ્ઠીમાં રજૂ કરેલ આ અંગ્રેજી નિબંધ "ધ ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઈન્ડિયા" નામના ખ્યાતનામ સામયિકમાં તથા "ડેમીંગ ધ નર્મદા" નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ થઈ દુનિયાભરના વિચારકો સુધી પહોંચ્યો છે. નાનકડી પુસ્તિકાં સ્વરૂપે છપાતું તેનું આ ગુજરાતી ભાષાંતર આ વિવાદને યોડાક જુદા જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકે છે.

રોગનાં કારણોને દૂર કર્યા સિવાય ટૂંકાગાળાની રાહત આપનારી દવા માટે મયવામાં ઝાઝું શાણપણ નથી. અને રોગના કારણને નિર્મૂળ કરવું હોય તો નર્મદા યોજનાનો નહિ પણ નર્મદા યોજના જેવી યોજનાઓની આવશ્યકતા ઊભી કરનાર 'સુખવાદી' સંસ્કૃતિનો વિકલ્પ શોધવાની જરૂર છે. રાજકારણીઓ અને છાપાંવાળાંઓનાં સ્થાપિત હિતો ભલે ક્ષુદ્રક ચર્ચાઓમાં રાયે, ગરવી ગુજરાતના વિચારપુરુષોએ પ્રજાને નર્મદા યોજના માટે નહિ પણ આપણા શાણા પૂર્વજોએ અપનાવેલી નરવી જીવનશૈલી તરફ પ્રેરવાની જરૂર હોય તેમ નથી લાગતું ?

('Alternatives to major dams' નામની વેણીશંકર વાસુની નિબંધ-પુસ્તિકાના ગુજરાતી ભાષાંતર 'મોટા બંધોના વિકલ્પો'ની પ્રસ્તાવના)

બી, ખાતર અને દવા

બાર ગાઉએ જેમ બોલી બદલાય તેમ બાર ગાઉએ અનાજની જાત પણ ત્યાંની આબોહવા-મસ્તી પ્રમાણે બદલાય અને તેથી માત્ર ડાંગરનો જ દાખલો લઈએ તો એક જમાનામાં આપણા દેશમાં જ ડાંગરની કુલ પચાસ હજાર (અને દુનિયાભરમાં મળીને તો એક લાખ વીસ હજારથી વધુ) જાતો નથી. ૧૯૪૭ પછીની પશ્ચિમચક્ષુ સરકારોએ વધુ ઉત્પાદનની ખોટી લાલ્ચમાં સંકર બિયારણ (હાઈબ્રીડ જાતો)નો ધૂમ પ્રચાર કરીને આ વૈવિધ્ય ખલાસ કરી દીધું છે. તેથી જ એક જમાનામાં ઘરમાં ખીચડી રાંધી હોય તો આખી શેરીમાં સુગંધ આવતી, જે સુગંધ હવે શીરો રાંધવાથીયે નથી આવતી. ગીતામાં પણ સંકર જાતોનો અંતે સર્વનાશ થતો હોવાનું જ લખ્યું છે ને ! આ સંકર બિયારણના જોડિયા ભાઈ જેવાં બનાવટી ખાતરો અને જંતુનાશક ઝેરોએ તો ખેડૂતોની જમીન, અનાજની પૌષ્ટિકતા અને ખાનારના આરોગ્યનો ખાતમો બોલાવી દીધો છે. આ ગંભીર વિનાશથી ચિંતિત મુંબઈના કેટલાક મિત્રોએ ‘પ્રકૃતિ’ મંડળી બનાવી આવાં બનાવટી ખાતરો, અને જંતુનાશક દવાઓથી મુક્ત અસલના દેશી બીજવારાથી ઉગાડેલ અનાજ જેને ખરીદવું હોય તેને મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનું વિચાર્યું છે. જે ખેડૂત મિત્રોને આવું અનાજ-કઠોળ ઉગાડી પૂરું પાડવામાં રસ હોય તેઓ શ્રી અંબુભાઈ દ્વારા સંપર્ક કરે તો આવા અનાજનો પ્રચાર થવાથી ખેડૂતની જમીન બગડતી અટકશે, જીવાત મારવાનું પાપ બંધ થશે, હાઈબ્રીડ બિયારણ, બનાવટી ખાતર અને જંતુનાશકોના કેડ ભાંગી નાખે તેવા ખર્ચામાંથી બચારો, મુંબઈના મિત્રોને આરોગ્યપ્રદ-સ્વાદિષ્ટ અનાજ પૂરું પાડી ‘જગતના તાત’નું બિરુદ સાર્થક કરવાનો અવસર મળશે તથા પોસાય તેવા ભાવ તો મળશે જ.

આ બહાને ભાલનળકાંઠા વિસ્તારની ‘ત્રણ પાંખડી’ જેવી સ્વાદિષ્ટ ડાંગરની જાત ઉગાડવાનું રાડ થશે તો ખેડૂતોનાં બાળકો પણ આવો અસલી ખોરાક ખાઈ દવાઓની ચુંગાલમાંથી બચશે. યુરિયા-ડી.એ.પી. જેવાં ખાતરોના પાપે થોડાં વર્ષોમાં જ્યારે જમીન ઉજ્જડ બની જશે ત્યારે હારીને તો

અટકવું જ પડશે, પણ તે પહેલાં વાર્યા વળી જવામાં જ ચાણા ખેડૂતની શોભા નથી ? અસલના દેશી ખિયારણ મેળવવામાં કે આવી કુદરતી ખેતી કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી-પ્રશ્નો નહે તો આવી પરંપરાગત ખેતીના જાણકાર શ્રી કોરા માયેન, (ડી-૧, અરવિંદ સોસાયટી, મુદુલ સિટડલ-૧, વસ્ત્રાપુર-તલાવડી, અમદાવાદ-૧૫ ટે.નં. ઘર ૪૬૪૭૭૪, ઓફિસ ૩૭૭૦૦૨ / ૩૭૫૪૮૪)નાં સલાહ-માર્ગદર્શન મળી શકશે.

વર્ષોથી ચાલી આવતી જૂની પદ્ધતિથી ખેતી કરીને જમીનની ફળદ્રુપતા અને લોકોનું આરોગ્ય ટકાવી રાખનાર આપણા બાપદાદા ગાંડા ન હતા એટલું આપણે કદી ન ભૂલીએ.

(‘પ્રયોગ-દર્શન’ના વાચક ખેડૂતોને કરાયેલ અપીલ)

નીતિશાસ્ત્રો — વર્તમાન સંદર્ભમાં

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે જો તમારે કૂતરાને ‘શૂટ’ કરવો હોય તો પહેલાં તેને હડકાયો જાહેર કરવો જોઈએ. આ દેશની પ્રજા ઉપર લશ્કરી સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં અંગ્રેજોને માટે સૌથી મોટું અવરોધક બળ ક્ષત્રતેજથી લસલસતા અને સૌર્ય તથા સૂરાતનના જીવંત પ્રતીક સમા રાજવીઓ હતા. પ્રજાની નજરમાં તેમને નીચે ઉતારી દેવા માટે અંગ્રેજોએ રાજકુમાર કોલેજોમાં અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલો દ્વારા ઉછેરેલા અને યુરોપ-અમેરિકાની સહેલગાહો કંરાવી સુરા અને સુંદરીના સ્વાડે ચઢાવી દીધેલા-પાંચ-દસ ટકા રાજવીઓને આગળ કરી ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ રાજવીઓની ૯૫ ટકા સંસ્થાને બદનામ કરવાની ગોબેલ્સનીતિનો અમલ કર્યો અને મેકોલેના ધાવણ ધાવીને મોટા થયેલા આ દેશના શિક્ષિત (!) કાળા અંગ્રેજોએ તેમાં ‘લોલ કે !’ સૂર પુરાવીને ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે આ ગૌરવવંતી પરંપરાને મૃતપ્રાય કરી દીધી તે પહેલાં આમાંના ઘણાં રજવાડાં પોતાના રાજકુમારોને ભલભલા ભૂપતિઓની પણ પરવા ન કરે તેવા બ્રાહ્મણ પુરોહિતો પાસે ‘મનુસ્મૃતિ’, ‘શુકનીતિ’, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર’, ‘મહાભારતનું શાંતિપર્વ’, તથા ‘કામદંડીય નીતિસાર’ જેવા ગ્રંથો ભણાવી તેમનું પાયાનું ઘડતર કરતા.

આ દેશના અર્થતંત્ર કે સમાજવ્યવસ્થાનો કક્કો પણ ન જાણનાર અને રાવણના નાનાભાઈ વિભીષણ માટે ‘હૂ ઈઝ ધીસ બિભીષણ’ કહી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશેનું પોતાનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન (!) પ્રગટ કરનાર ‘દૂન’ સ્કૂલના વારસદારોને આપણા જંગલી (?) પૂર્વજોએ ઉપરના ગ્રંથોમાં શાણપણનો કેવો-ખજનો ઠાલવ્યો છે તેની કાંઈક ઝાંખી કરાવવાનો આજે વિચાર છે. તેને માટે તે તે ગ્રંથોનાં થોડાંક અવતરણો અને ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશવા યતનની રહેલા પશ્ચિમચક્ષુઓની પોલિસીઓની તે અવતરણો સાથે થોડીક સરખામણી કરી લેવી ઉચિત રહેશે.

કામદંડીય નીતિસાર (ગુજ. અનુવાદ : ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ અને પ્રાણજીવન શાસ્ત્રી)ના એક સુંદર શ્લોકના ગુજરાતી અનુવાદથી જ શ્રીગણેશ કરીએ. “પૃથ્વી રૂપી ગાયને દોહવાની ઇચ્છા હોય તો પૃથ્વીના વાછરડા જેવી

પ્રજાનું રાજાએ સારી રીતે પોષણ કરવું.” શાંતિપર્વમાં પિતામહ લીખના મુખેથી નીકળેલી આજ્ઞાઓને (આપણા ઉપર ઢોકી બેસાડયેલા અને છતાં આપણા પ્રતિનિધિ ગણાતા) મ્યુ. કોર્પોરેટરોથી માંડીને સંસદ સભ્યો સુધીના સજ્જનો જો લક્ષ્યમાં લે તો ભારતમાં નંદનવન સ્થાપવા મોટે એકવીસમી સદી સુધી પણ રાહ ન જોવી પડે. રાજ્ય તરફથી નંખાતા કરવેરાની બાબતમાં લીખ પિતામહ ફરમાવે છે કે “ભમરાઓ ફૂલમાંથી જેમ જરૂરિયાત મુજબનું મધ ચૂસી લે અને છતાંયે ફૂલને સહેજ પણ કિલામણ થવા દેતા નથી. તેમ રાજાએ પ્રજાને સહેજ પણ ત્રાસ આપ્યા વગર આવશ્યક કર લેવા.” વાછરડાના પોષણને ઇચ્છતાં પુરુષ જેમ ગાયને દોહે છે પણ, તેના આંચળનું ટીપેટીપું નીચોવી લેતો નથી તેમ રાજાએ પ્રજા પાસેથી ધન ગ્રહણ કરવું. વાઘણ પોતાના બચ્ચાને દાંત વચ્ચે પકડીને લઈ જાય છતાં પોતાના દાંત બચ્ચાને જરાયે વાગે નહિ તેની કાળજી લે છે તેવી રીતે દેશમાંથી કર ઉઘરાવવા. “જો આ નાલાયકોના હાથમાં દેશની ધુરા સોંપશો તો તેઓ કેવળ હવા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ઉપર કરવેરા નાંખ્યા વિના નહિ રહે” એવી ચર્ચિલની ભવિષ્યવાણીને સાચી પાડવા જ જાણે ન જન્મ્યા હોય તેવા આપણા ખુરશીભક્તો સુધી લીખ પિતામહનો અવાજ કોણ પહોંચાડશે ? ચાહે હિન્દુ કે મુસ્લિમ, ચાહે શક કે ચાહે હૂણ-કોઈના પણ રાજ્યકાળમાં નહોતા એવા આવકવેરા, ખર્ચવેરા, બક્ષિસવેરા, વારસાવેરા, પાણીવેરા, ઘરવેરા, જન્મ વેરા અને મૃત્યુ વેરા જેવા વેરાઓની હારમાળા ખડી કરી દેનાર સરકારના નાણાપ્રધાનશ્રી જો ક્યારેક મનુસ્મૃતિ ઉપર નજર ફેરવી જાય તો તેમાં લખેલ છે કે ધન વિના પોતે મરણ-હાલ થયો હોય તો ય રાજાએ વેદાધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણ પાસેથી કર લેવો નહિ. શિક્ષણ અને અધ્યયનની આવી ઊંચી મહત્તા આંકનાર મનુ ક્યાં અને પોતાની કરવેરાની ઇન્દ્રજાળમાં ખુદ દેવસ્થાનોને પણ લપેટમાં લઈ લેનાર આપણા ડિગ્રીધારી સચિવો ક્યાં ? એ જ શાંતિપર્વ આગળ કહે છે કે ‘જે રાજા કેવળ અર્થાર્થી થઈને પ્રજા પર શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ અનેક જાતના કરો નાંખે છે અને તે દ્વારા પ્રજાઓને પીડે છે તે રાજા પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે. હે રાજા તમારે વૃક્ષોનું પાલનપોષણ કરનાર માળી જેવા થવું. પણ વૃક્ષોને બાળી મૂકીને તેમાંથી કોલસા પાડીને નફો કરનારા જેવું થવું નહિ.” ઊંચામાં ઊંચી જાતની કેરીથી માંડીને મોર, વાંદરા ને ઘોડા જેવા નિર્દોષ પશુ-પક્ષીઓની નિકાસ કરીને પણ વિદેશી હૂંડિયામણ કમાવના અભરબા ધરાવતા અધિકારી મહારાયો, સાંભળો છો કે !

કરવેરાથી આગળ વધીને ખેતીવાડી અને પશુઉછેર માટે આ પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિકો શું કહે છે તે સાંભળવું છે ? “ગામની ચારે બાજુએ સો ધનુષ્ય (ચારસો હાથ યાને છસ્સો ફૂટ) જેટલી અથવા તો ત્રણ વખત લાકડીઓ ફેંકીએ તે જેટલી દૂર જાય તેટલી જમીન ઢોરના ચરાણ માટે રાખવી. નગરમાં એ ચરાણની જમીન ઉપર બતાવી તેથી ત્રણ ગણી રાખવી.” (મનુસ્મૃતિ) આપણા પશુઓ ડે-માર્કના પશુઓની સરખામણીમાં ઓછું દૂધ આપે છે એવી હેયાવરાળ ઠાલવતી કુરિયન આણિ મંડળીએ વધુ દૂધ આપવા માટે જરૂરી એવા ચરિયાણોની દેશમાં છેલ્લા ચાલીસ વર્ષમાં શું સ્થિતિ થઈ છે તે જણાવું હોય તો અનિલ અગરવાલ દ્વારા સંપાદિત “સ્ટેટ ઓફ ઈન્ડિયા”ઝ એન્વાયરનમેન્ટ : એ. સિટીઝન્સ રિપોર્ટ”માંનું ગ્રેઝીંગ લેન્ડ ઉપરનું પ્રકરણ વાંચી જવું. ઉત્તર ગુજરાતના મારા વતનના ગામ વડગામની નજીકના બારોટોની જાગીરના ગામે મારા દાદા જ્યારે ઘોડા ઉપર સવાર થઈને ઉઘરાણીએ જતા ત્યારે ત્યાંના વૃદ્ધ બારોટો આજે પણ યાદ કરે છે કે તેમની પાઘડી પણ ન દેખાય એટલા ઊંચા ઘાસમાંથી તેમને ઘોડું હાંકવું પડતું. આજે જ્યારે એ ગામડામાં એ ચરિયાણના અવશેષ જોવા જઈ છું ત્યારે સરકારી વનીકરણ કાર્યક્રમ હેઠળ ત્યાં વવાયેલા નીલગિરી અને કુબાબુલ મારી મરકરી ઉડાવતા હોવાનો ભાસ મને થાય છે.

અમિતાલ બચ્ચન અને સુનિલ ગાવસ્કરથી આગળ વધીને દુનિયામાં બીજું કાંઈ છે કે કેમ તેનાથી અજાણ આપણા કોલેજિયનોએ વર્ષો પહેલાં એકવાર જે મનુસ્મૃતિને જાહેરમાં બાળી નાખવાનો સ્ટન્ટ કર્યો હતો તે પ્રત્યાઘાતી મનુ પોતાની મનુસ્મૃતિના આઠમા અધ્યાયના રપમા શ્લોકમાં કહે છે કે “જે જે વનસ્પતિનો જેવો જેનો ઉત્તમ, મધ્યમ આદિ ઉપયોગ થતો હોય તેવો તેને કાંપી નાંખનારને દંડ કરવો.” મનુના આ સૂચનનો અમલ કરવાનું મન કોઈને થાય તે પહેલાં ઔરંગાબાદના કોલેજિયનોના કદમમાં કદમ મિલાવી આપણા કોલેજિયનોએ મનુસ્મૃતિની સઘળી નકલો મળે ત્યાંથી એકઠી કરી બાળી મૂકવી જોઈએ, નહિતર ન્યુઝપેપર માટે જંગલો કાપતા કારખાનાથી માંડીને સિમેન્ટની ફેક્ટરી માટે વૃક્ષોનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાંખવા તૈયાર થતાં સ્થાપિત હિતો સુધીનાં બધાં જેલના ગાળિયા પાછળ ધકેલાઈ જશે.

• ‘સ્થાનિક સંસ્થાઓએ તળાવો, નાળાં અને નહેરોને સારી સ્થિતિમાં રાખવાં અને તેને નુકસાન કરનારને સજા કરવી’ - શુકનીતિ, (પરેલ ટેન્કને અર્પણ). ‘હે યુધિષ્ઠિર ! તમારા રાજ્યમાં ફળ ભક્ષણ કરવા લાયક

વનસ્પતિઓને કોઈ કાપે નહિ, તેની તમારે સંભાળ સખવી.' (શાંતિપર્વ પ્રકા. સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય) “બધી સંપત્તિનું મૂળ જમીન છે. આ જમીન માટે તો રાજ પોતાની જિંદગી આપે.” (ફિલ્લોઈઝરો કે જંતુનાશક દવાઓ દ્વારા જમીનનું સત્યાનાશ નીકળી જાય તો ય મારા બાપનું શું ?!)

અમેરિકા અને યુરોપને લક્ષમાં રાખી નક્કી થતા આયણા શિક્ષણના અભ્યાસક્રમોમાં શાંતિપર્વ કે શુકનીતિનો અભ્યાસ દાખલ થાય તે આશા વધુ પડતી છે. પરંતુ દૃષ્ટિસંપન્ન માતાપિતાઓ પોતાના બાળકોને સાત્ત્વિક વૃત્તિના વિદ્યાર્થી પાસે આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવે તો અણમોલ વારસાનું જતન કરવાના પુણ્યકાર્યમાં તો સહભાગી બનશે જ પણ તેમની નવી પેઢી પણ ડિસ્કો દાંડિયાને તાલે તાલે નાચનારી અને રસ્તેથી પસાર થતી નવયૌવનાને જોઈને પાણી પાણી થઈ જતી માયકાંગલી નવી પેઢીથી કાંઈક નોખી-કાંઈક અનોખી બનશે. આ લેખ તૈયાર કરવામાં જેમના પુસ્તકની મદદ લેવામાં આવી છે તે વિ. મ. કોઠારી અને અં. મો. પટેલના વિચારો ટાંકીને સમાપન કરીએ !

“આજના જમાનામાં શાશ્વત ધર્મના સિદ્ધાંતોને બાજુએ રાખીને સમાજની ઉન્નતિ કરવાની વાતો થાય છે. પરિણામે આંધળો સ્વાર્થ, વેરઝેર, સંઘર્ષ, કલહ, હડતાલો, પથ્થરબાજી અને હિંસા વધે છે. તેને બદલે ગમે તે ‘શાહી’ ચાલતી હોય પણ તેમાં ‘શાશ્વત ધર્મ અને નીતિનું પાલન થવું જોઈએ.’ એવો આગ્રહ પ્રાચીન વિચારમાં અગ્રસ્થાને છે. આજે જે તે બાબતમાં રાજ્યની માલિકી, વહીવટ અને દરમિયાનગીરી વધારવાની વાતો થાય છે તેને લીધે અમલદારશાહી, તુમારશાહી અને લાંચરુશ્વત વધે છે અને સીધા સાદા સામાન્ય પ્રજાજનને હાડમારી પડે છે. તેને બદલે પ્રાચીન વિચારમાં રાજ્યનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત રાખવાનો અને લોકો ધર્મબુદ્ધિથી પોતાનો વ્યવહાર કરતા થાય, પરસ્પર સહકાર અને માનવતા વધે, હક અને ફરજનો સુમેળ સધાય તથા માનવવિકાસ થાય એવી દૃષ્ટિએ કામ ગોઠવવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે. આશા છે કે તે વિચારો આજના જમાનાના આર્થિક પ્રશ્નોની-વિચારણામાં ઉપયોગી લાગશે.”

નર્મદાની નહેરોમાં શું વહેશે ? નર્મદાનું પાણી કે ગુજરાતની પાછળથી પસ્તાયેલી પ્રજાનાં આંસુ !

ઓસ્ટ્રેલિયામાં બનેલી બાળકો માટેની એક કાર્ટૂન... ફિલ્મ ત્યાંનાં બાળકોમાં ખૂબ જાણીતી બની છે. તેમાં ત્યાંની એક નદી પર બંધાનારા બંધની કાલ્પનિક વાત વિષયવસ્તુ તરીકે છે. મોટા-મોટા પશુ-પક્ષીઓથી માંડીને નાનામાં નાના જીવજંતુઓ સુધીના સૌ કોઈ આ બંધના સ્વરૂપે સામે આવી ઊભેલા રાક્ષસના આક્રમણને કેમ ટાળવું તેના વિચાર-વિનિમય માટે ભેગા થાય છે. પરંતુ લેક્સિકોગ્રાફરને માનવતા અને પાશવતાના અર્થો ઊલટાં-સૂલટા કરી નાખવા મજબૂર કરે તેવી આધુનિક માનવીની મનુષ્યેતર જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યેની નૃશંસ નિર્ધ્વસતા સામે તેમની કોઈ કારી ન ફાવતાં, તેઓ ગેરીલા પદ્ધતિનાં આક્રમણની રીત અપનાવી, તેમનામાંની જ એક બ્લાઈટ એન્ડ્રસ (જંગલી કીડીઓ)ની એક જંગી ટુકડીને બંધની દીવાલની અંદરથી ખાઈ જઈને ખોખલી બનાવી દેવાની કામગીરી સોંપે છે. ફલતઃ ઉદ્ઘાટનના દિવસે જ અંદરથી સંપૂર્ણપણે ખોખલો બની ગયેલો બંધ તૂટી પડે છે અને આમ, જગતના ‘ધણિયામાં’નો રોલ લજવનાર આધુનિક માનવની હાર થાય છે. બાળકો માટેની આ કાલ્પનિક કાર્ટૂન ફિલ્મ એક બાજુ ‘વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી’ની વાત પ્રતીકાત્મક રીતે કહી જાય છે. તો બીજી બાજુ છેલ્લા બેએક દસકામાં દુનિયાભરમાં આવેલી પર્યાવરણ વિષયક જાગૃતિનો પણ આછો અંદાજ આપી જાય છે.

હિટલરના પ્રચારમંત્રી ગોબેલ્સે એક એવું સૂત્ર વહેતું મૂકેલું કે એકના એક જૂઠાણાને સાત વાર રીપીટ કરવાથી એક હકીકત બની જાય છે. ખૂબીભર્યા અર્ધસત્યો. રજૂ કરવા માટે એક ગોબેલ્સને ઠેકાણે કદાચ ગુજરાતી સબ્દકોશકારોએ જેમનું નામ મૂકવું પડે તેવા નર્મદા નિગમનું વાજું એકના એક જૂઠાણાને સાત વાર નહિ પણ સાતસો વાર રીપીટ કરવું હોવાથી ભલભલા સજ્જનોની પણ મતિ મૂંઝાઈ ગઈ છે. લાખ-લાખની સંખ્યામાં નર્મદા નિગમના પૈસે બહાર પડતી પુસ્તિકાઓ અને છાપાઓમાં અપાતી અર્ધા-અર્ધા

પાનસની જાહેરખબરોનો પ્રતિકર કરવાનો એક માત્ર વિકલ્પ ભિન્ન મતવાદીઓ પાસે વર્તમાનપત્રોનો છે. ગુજરાતની પ્રજાના કમનસીબે વિચાર સ્વાતંત્ર્યની મોટી મોટી વાતો કરનારા અને, પીડિતોની અનુકંપાનાં ગાણાં ગાનારાં ગુજરાતી છાપાઓએ પણ નર્મદાના પ્રશ્ને મગજનાં કમાડ બંધ કરી નાખ્યાં હોવાથી બીજી બાજુ રજૂ કરનારા એકલદોકલ છાપાઓના માધ્યમ દ્વારા જ અવારનવાર એક-એક જૂઠાણાનું પોસ્ટ-મોર્ટમ કરીને સત્ય બહાર લાવી રાકાય.

‘કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતની સૂકી ધરતી નર્મદા યોજનાના રૂડા પ્રતાપે નંદનવન બની જશે’નું ગાણું વર્ષો નહિ, દાયકાઓથી ગવાય છે પણ એ ગાણું ગાનારા અને સાંભળનારા ઘડીભર યોલીને નર્મદા નિગમ આણિ મંડળી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ સત્તાવાર પુસ્તિકા ઉપર નજર ફેરવશે તો પણ તેમને ખ્યાલ આવી જશે કે સૌરાષ્ટ્રના કુલ છ જિલ્લામાંથી જામનગર, અમરેલી અને જૂનાગઢ જિલ્લાના તો સમ ખાવા પૂરતા એકાદ ગામડાનેય નર્મદાનું પાણી મળવાનું નથી. જ્યારે રાજકોટ જિલ્લાના કુલ ૧૩ તાલુકામાંથી માત્ર બે તાલુકાના તથા ભાવનગર જિલ્લાના કુલ ૧૨ તાલુકામાંથી પાંચ તાલુકાના કેટલાંક ગામડાંઓ સુધી જ નર્મદાનું પાણી પહોંચશે અને તે પણ આજ સુધીની બધી યોજનાઓમાં જે રીતે અર્ધેથી કામ પડતાં મૂકવામાં આવ્યાં છે તે રીતે નર્મદા યોજના પણ અર્ધેથી પડતી ન મુકાય તો. આમ, જે સૌરાષ્ટ્રના ૬૯ તાલુકામાંથી ૫૬ તાલુકા (૮૧%)ને પાણીનું એક ટીપું ન મળવાનું હોય તે સૌરાષ્ટ્રને નંદનવન બનાવી દેવાની વાત કરવાની હિંમત ‘ગોબેલ્સ’ની પણ ચાલી હોત કે કેમ તે એક સવાલ છે. એવી જ રીતે કચ્છની પણ તદ્દન નાની સાંકડી પટ્ટીને જ પાણી પહોંચાડવાની સત્તાવાર યોજના છે.

બનાસકાંઠા અને મહેસાણાના દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોને પાણી પહોંચાડવાની વાત તો ‘અપને આપ મેં એક કિસ્સા’ જેવી છે. બનાસકાંઠાના રાધનપુર-કાંકરેજ-સાંતલપુર અને મહેસાણાના સમી-હારીજ જેવા તાલુકા ઓછા વરસાદવાળા તાલુકા છે. પરંતુ ઉપરવાસથી પુષ્કળ પાણી લઈ આવી આ તાલુકાઓનાં ખેતરો રેલાઈ દઈ હજારો મણ ઘઉં-ચણાનો પાક પકવતી બનાસને કારણે આ તાલુકાના ખેડૂતો સુખે જીવન વિતાવતા અને મેઘરાજને પડકાર ફેકતા હોય તેમ કહેતા કે “બાપ (નેચલો બાપ) ન આવે તો કંઈ નહિ, મા (બનાસમાતા) અમને ભૂખ્યા નહીં રહેવા દે.” કહેવાતા કલ્યાણરાજ્યની બેધાનું નીતિઓના એક નાદર નમૂના રૂપે આ બનાસ નદી

ઉપરવાસમાં દાંતીવાડા બંધ બાંધી આ તાલુકાઓની નદીના પાણીમાંથી વંચિત કરી દઈ દુષ્કાળગ્રસ્ત બનાવી દીધા અને હવે તે જ તાલુકાઓને નર્મદા પાણી પહોંચાડી તેમનો દુષ્કાળ ફેડવાની ડાહીડમરી વાત આપણી સરકાર કરી રહી છે. અક્ષરજ્ઞાન ન પામેલા આપણા ગામડાના ખેડૂતો કોઠાસૂઝે ધીંગા હોય છે. ઓછું ભણેલા પણ ઝાઝું ગણેલા આ ખેડૂતો નર્મદાના પાણીના ઉધાર વાયદાથી ભોળવાઈ જાય તેમ નહોતા. તેથી બનાસના પાણીથી વંચિત રહેલા આ ૧૯૨ ગામડાની પ્રજાએ એક સૂત્ર આપ્યું છે કે “અમને અમારી રોકડી બનાસ પાછી આપો. ઉધાર નર્મદાનો અમને ખપ નથી.” અધૂરામાં પુરું નીચેવાસનાં આ ૧૯૨ ગામડાંઓને બંધની હેઠવાસમાં બનાસને મળતી સીપુ નામની એક નાનકડી નદીનું જે ચાંગલુ પાણી મળતું તે પણ રોકી દેવા આ નઘરોળ સરકારી રાજ સીપુની ઉપર પણ હાલ એક બંધ બાંધી રહી છે. કમસે કમ આ સીપુ બંધનું કામ તાત્કાલિક રોકી દેવાની ત્યાંની રાંક પ્રજાની ન્યાયી માગણી પણ “સો તેરી રામકુહાઈ ઔર એક એક મેરી ઉહું”ના ન્યાયે બહેરા કાને અથડાઈ પાછી ફરી છે. ૧૯૪૭ પછીની અત્યાર સુધીની ૧૫૫૪ સિંચાઈ યોજનાઓનો કડવો અનુભવ સ્વીકારતા અને છતાં પણ ‘નર્મદા યોજના’માં બધું સમુસુતરું પાર ઉતરશે’ના વિશ્વકુલ થી-કીંગ’માં રાચતાં અને પર્યાવરણવાદીઓને સરકારી વચનોમાં વિશ્વાસ રાખવાની સૂક્ષિયામણી સલાહ આપતા નેતા-તંત્રીઓના ગઠબંધનને મારે કહેવું છે કે એક વાર સીપુ-દાંતીવાડાના હળાહળ અન્યાયને અટકાવવા માટે સરકારને સમ્મત કરી જુએ અને પછી સરકાર પર શ્રદ્ધા રાખવાની વાત કરે ! ‘ચાલો બહેનો, દીકરી વહુ, બનાસ લેવા દોડો સહુ’, ‘સાદી સીધી એક જ વાત, અમારે જોઈએ બનાસ માત’ અને ‘એક બે ત્રણ ચાર, બનાસ પાણી લીધે પાર’નાં સૂત્રો પોકારતા ગ્રામજનો જ્યારે ઢોલ સાથે સરઘસાકારે નીકળી “જનમ જનમકા નાતા હે, બનાસ હમારી માતા હૈ”ના પોકાર કરે ત્યારે બરોડા યુનિવર્સિટીની લેકચરરની પોસ્ટ છોડી દાંતીવાડાગ્રસ્ત ગામડાંઓમાં લોક સંગઠન માટે ધૂણી ધખાવીને બેઠેલ રાજ્ય પુરોહિતનો એક વર્ષનો નાનકડો પુત્ર રુચિર પણ તાનમાં આવી જઈ લોકોની સાથે સાથે પોતાનો હાથ ઊંચો કરી “બનાસ હમારી માતા હૈ” ઉચ્ચારવાની કોશિશ કરે ત્યારે ભદ્રભલાની આંખમાં આંસુ આવી જાય, પણ દાંતીવાડા બાબતમાં આપેલી લેખિત ખાતરીઓનું દિલ્લંઘન કરનાર ‘પગાર રાજ’ના પેટનું પાણીયે હાલતું નથી. લોકશાહી અને બહુમતવાદના આધારે ચાલતી રાજ્ય સરકારોના આવા વલણમાં જો કે આમ જોઈએ તો કાંઈ

નવાઈભર્યું પણ નથી, પરંતુ ખરી નવાઈ તો તે વાતની થાય છે કે દિ' ઉગ્યે આવા સરકારી અન્યાયોને જોતા અને તેનો નિષ્ફળ પ્રતિકાર કરવા મથતા લોકો પણ 'સરકાર નર્મદા બાબતમાં પોતાનાં વચનો પાળશે' નો ઠાલો આશાવાદ હોશે હોશે સેવી રહ્યા છે. અંગ્રેજીમાં એક રૂઢિપ્રયોગ છે "ઈફ વીશીઝ વેર હોસીઝ... (જો ઈચ્છાઓ અશ્વો હોત...)"

હકીકતમાં તો જેમને પાણી મળવાનું છે તેવા અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લાના સમૃદ્ધ ખેડૂતો પણ નર્મદાનું પાણી મેળવી તમાકુ-કપાસના રોકડિયા પાક, બનાવટી ખાતરો અને જંતુનાશકોના સ્વાડે ચડી જઈ 'લીના દુષ્કાળ'ના વિષયકમાં સપડાઈ વિનાશ જ નોતરવાના છે, પરંતુ તેમને પતંગિયાની જેમ નર્મદા-જ્યોતની ઝાંક-ઝમાળમાં ફૂદી પડી નાંશ નોતરવો જ હોય તો તેમની પસંદગી તેમને મુબારક. આપણે તો નર્મદા નિગમ પાસેથી એટલી જ અપેક્ષા રાખીએ કે ગુજરાતની પ્રજાને ઘેનમાં રાખવા માટે કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતને પાણી પહોંચાડવાની વાહિયાત વાતો કરશો મા !

જ્યારે જ્યારે નર્મદાની વાત નીકળે ત્યારે બીજી એક વાત પણ અચૂક સાંભળત્રા મળે કે "આટલું બધું પાણી આપણને કશાય કામમાં આવ્યા વિના વેડફાઈ જાય તે કેમ પોસાય ? દરિયામાં નકામા વહી જતા પાણીને રોકવા આવી યોજના થતી હોય તેમાં આટલો બધો ઘોંઘાટ શીદને ?" કુદરતની વ્યવસ્થાના ધોર અજ્ઞાનમાંથી ઊભો થતો આ તર્ક છે એમાં રહેલી તર્કક્ષતિ તરફ નજર કરતાં પહેલાં મને વિનોબા ભાવેની એક ચાટુક્તિ યાદ આવી જાય છે. છેલ્લા બસો-ત્રણસો વર્ષની ભૌતિકવાદી-ભોગવાદી વિચારસરણીના પરિણામે માણસ આજે એવું માનતો થઈ ગયો છે કે દુનિયામાં જે કાંઈ પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ વગેરે છે તે બધું માણસને ભોગવવા માટે જ સર્જાયેલું છે આવી ગેરસમજને પરિણામે તેમની-ભૂદાનયાત્રા દરમિયાન કોઈ સભામાં વિનોબાને પૂછવામાં આવેલ કે "આં ગાય, ભેંસ તો આપણને દૂધ આપે છે. બળદ આપણને ખેતીના કામમાં આવે છે એટલે ભગવાને તેમને બનાવ્યાં છે તે તો જાણે સમજ્યા પણ આ વાઘ-સિંહને ભગવાને શા માટે બનાવ્યા હશે ?" પોતાના હાજરજવાબી ચમત્કારિયાપણા માટે જાણીતા વિનોબાએ પોતાની આગવી શૈલીમાં પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : "આ સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ છે તે માણસજાતના ઉપભોગ માટે જ છે એવી ગેરસમજ આપણે ન કરી બેસીએ એ માટે ભગવાને તેમને બનાવ્યા છે !" દરિયામાં વહી જતા પાણીને

જોઈજોઈને દુઃખી દુઃખી થઈ જતા અને તેને 'વેડફાતું' માની લેવાની ભૂલ કરી બેસતા મિત્રોની જણ માટે રશિયાના આરલ સમુદ્રનો દાખલો આંખ ઉઘાડનારો છે. અમુદરિયા તથા સીરદરિયા નામની બે નદીઓ આદમ અને ઈવના જમાનાથી રશિયાના આરલ સમુદ્રમાં ઠલવાતી. પરંતુ નકામા વહી જતા પાણીનો ઉપયોગ કરી લેવાના ઉત્સાહમાં રશિયન સરકારે આ બંને નદીઓ પર બંધ બાંધી લેતાં આરલ સમુદ્રમાં ઠલવાતો વિપુલ જળપ્રવાહ અટકી ગયો. પાણીનો 'આવરો' (આવક) ઓછો થઈ જવાને કારણે જે બંદર પાણીની છોળથી છંટાતું તે પાણીના કિનારાથી ત્રીસ કિલોમીટર દૂર પડી ગયું છે. આરલનું પાણી આઠ ટકા ઘટી ગયું છે તથા તેના જળાશયનું કદ ચાલીસ ટકા ઓછું થઈ ગયું છે. પરિણામે તેત્રીસ જાતની માછલીઓથી ઉભરાતા આ સમુદ્રમાં હવે માત્ર ત્રણ જ જાતો બાકી બચી છે. ખરી ખૂબી તો એ થઈ છે કે બંધ બાંધ્યો સિંચાઈ કરવા અને અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા પણ સમુદ્ર કોરો થતાં રણમાં જેમ રેતીની ડમરીઓ ઊડતી હોય છે તેમ અહીં મીઠાની વિનાશક ડમરીઓ ઊડે છે અને વર્ષે એક હેક્ટર દીઠ અર્ધોટન મીઠું જમીન ઉપર પાથરે છે. કોઈ ખેતી કે પાક આટલી ખારાશ ખમી શકે નહિ. વળી સમુદ્રમાં ઠલવાતાં જળ જે હવામાનને નિયંત્રણમાં રાખતાં તે અદરશ્ય થતાં હવામાનમાં ગરમી ને ઠંડી બેય વધવાથી "બાવાના બેય બગડ્યા" જેવી સ્થિતિ પેદા થઈ છે. ન્યૂટન અને આઈસ્ટાઈન જેવા ધુરંધર વૈજ્ઞાનિકો જ્યારે પોતાને "કુદરતના વિસ્મયભર્યા અફાટ સમુદ્રના કિનારે છીપલાં વીણતાં બાળક જેવા "ગણાવે અને "દરિયાના પેટાળમાં પડેલાં મોતીનો તાગ પામવાનું પોતાના ગળ બહારનું હોવાનું ગણાવે ત્યારે ગમે તે ઓલિયો માલિયો કુદરતની સ્વયંસંપૂર્ણ રચના સામે અવરોધ ઊભો કરી કુદરત પર વિજય મેળવવાની અને તે દ્વારા માનવજાતને સુખી કરવાની વાત કરે ત્યારે તેની ઉપર ગુસ્સા કરતાં દયા વધુ આવે છે. દરિયાના ખારા પાણીને અંદર ધકેલી દેવાનું કામ કરતા, તેનો સુંદર દાખલો 'ઘરનો જોગી જોગટો'ના ન્યાયે જેની કિંમત આંકવામાં આપણે નગુણા નીવડ્યા છીએ તે પોરબંદરની ધરતીના સપૂત સ્વ. વેણીશંકર મુરારજી વાસુએ નોંધેલ છે. સૌરાષ્ટ્રના મહુવા બંદરમાં સમુદ્રની નીચે મીઠા પાણીના પ્રવાહો વહેતા. જેના પરિણામે જ્યારે ઓટના કારણે દરિયાનાં પાણી ઓસરી જાય ત્યારે ખુદ્દી થતી દરિયાની જમીનમાંથી નીકળતા મીઠા પાણીના અંત સુધી દૂરદૂરથી લોકો એ પાણીમાં સ્નાન કરવા આવતા. વિશ્વબેંક કે યુરોપ-

અમેરિકના પશ્ચિમી નિષ્ણાતોની આંગળીના ઈશારે નાંચવાને બદલે આપણા આયોજનકારો મહુવાના કોઈ વૃદ્ધ પુરુષો પાસે બેસી આ જૂનો ઇતિહાસ જાણી તેનાં રહસ્યોનો તાગ પામવાનો પ્રયત્ન કરશે તો પણ તેમને અમ્વા વિરાટ પાયા પરનાં વ્યાયામની નિરર્થકતા સમજશે.

ઘણા વિવાદાસ્પદ બની બેઠેલા આ પ્રશ્ન બાબત એક જ બાજુનું ગાણું સાંભળી નર્મદા યોજના સંબંધી ચેતવણીની સાચરન સંભળાવતા લોકો માટે ‘ગુજરાત વિરોધી’નું લેબલ મારી દેવાને બદલે સત્ય પામવાની જિજ્ઞાસાનાં દ્વાર ખોલવાનું વાચકોને અમારું ઈજન છે. વાચકો ખુદ્દાં દિલે પોતાની શંકાઓ જણાવશે તો એકએક બાબતનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવાની અમારી તૈયારી છે. પરંતુ ગુણિયલ ગુજરાતની પ્રજા જાતે ઊઠીને હારાકીરી ન કરે એ જ એકમાત્ર અપેક્ષા છે. ‘સુજલામ્-સુક્લામ્’ એવા જે દેશની ધરતીમાં આદમી ખેતરમાં ઊભો રહીને મૂકી ઉઘાડી આકાશમાં સો દાણા ઉડાડે તો પણ તેમાંથી સાઠ ઊગી જતાં અને જે દેશમાં વિના પ્રયાસે પણ લોકોના ઘરમાં પીપજો ને ઉંબરો ઊગી જતા તેવા “સસ્યશ્યામલ” આ દેશની અર્ધા કરતાં વધુ પ્રજાને પીવાના પાણી માટે પણ ટળવળતી કરી દેનાર રાજકારણીઓ જ જ્યારે નર્મદા યોજના દ્વારા ગામડે ગામડે પીવાનું પાણી પહોંચાડી પ્રજાના ઉદ્ધારક બનવાનો દાવો કરતા હોય, ત્યારે ગુજરાતની પ્રજાનો એ પૂછવાનો અધિકાર છે કે સૌથી પહેલાં તો ૧૯૪૭થી માંડીને આજ દિ’ સુધી બાંધેલા ૧૫૫૪ બંધોનો અમને હિસાબ આપો અને પછી આ નવા ૧૫૫૫માં બંધની વાત કરો. પ્રજાની ટૂંકી યાદદાસ્તનો દુરુપયોગ કરી રોજ નવી યોજનાનું શિલારોપણ કરીને પછી તેને ‘સ્મારક’ તરીકે રાખતી મૂકી દેનાર રાજકારણીઓ પાસે એમાંની એક પણ યોજનાનો “રજૂ કરી શકાય તેવો” હિસાબ નથી. ‘અગમબુદ્ધિ વાણિયા’ની કહેવત અનુસાર ગુજરાતની વેપારી પ્રજા પોતાનો આ પૂછવાનો અધિકાર એજે જવા દેશે તો ‘પછેબુદ્ધિ બ્રાહ્મણ’ની જેમ તેણે પેટભરીને પસ્તાવા સિવાય બીજું કાંઈ રોષ રહેશે નહિ. તે દિવસે નર્મદાની સૂકી નહેરોમાં નર્મદાનું પાણી નહિ પણ ગુજરાતની આંસુ સારતી પ્રજાનાં આંસુ વહેતાં હશે.

(ગુજરાત સમાચાર, ૭ માર્ચ, ૧૯૯૦)

નર્મદા યોજના : ઘ ઓપિયમ ઓફ ધી માસીઝ

એક હતા કરસનભાઈ. દરરોજ સવારે ઘરના ઓટલે બેસી દાતણ કરે ત્યારે શેરીમાંથી એક મારકણી ભેંસને પસાર થતી જુએ. એક દિવસ એમને વિચાર આવ્યો કે આ ભેંસના શિંગડામાં માયું નાખ્યું હોય તો કેવું ? પરંતુ આવું કોઈ પણ કામ કરવું હોય તો લાંબો વિચાર કરવો જોઈએ એવા નીતિવાક્યને અનુસરીને કરસનભાઈએ વિચારવાનું શરૂ કર્યું. છ-છ મહિનાના લાંબા (રિપીટ, લાંબા, ઊંડા નહિ) વિચારના અંતે એક ક્રાંતિકારી પળે કરસનભાઈએ ઝુકાવવાનું નક્કી કર્યું અને અંતે જે થવાનું હતું તે થયું. મારકણી ભેંસના શિંગડામાં માયું ઘાલવાની મૂર્ખામીભરી પ્રવૃત્તિના ફલસ્વરૂપે સમગ્ર શરીરે પટાપિંડીથી સજ્જ કરસનભાઈના સ્નેહી-સ્વજનો ખબરઅંતર પૂછવાં આવ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક જ સૌએ કહ્યું : ‘અરે ભાઈ, આવું સાહસ કરતાં પહેલાં વિચાર તો કરવો હતો ?’ પરંતુ કરસનભાઈ કોનું નામ ? તેમણે પટ દઈને ઉત્તર વાળ્યો : ‘અમે કાંઈ વિચાર્યા વિના પગલું ભરીએ તેવાં થોડા જ છીએ ? છ-છ મહિનાથી વિચાર કર્યા પછી આ નિર્ણય કરેલો.’

સુજ્ઞ વાચક, આ લોકકથાનો ઉપમાન-ઉપમેય સંબંધ તું સુપેરે સમજી ગયો હશે. ‘અમે છેક ઈ.સ. ૧૯૪૯થી આજ દિન સુધી વિચાર કરીને નર્મદા નદી પર બંધ બાંધવાનો નિર્ણય કરેલો છે’ એમ છાશવારે કહેતા ગુજરાતના રાજ-કારણીઓ અને આ મૂરખભાઈમાં ઝાઝો ફરક નથી. તક્ષાવત માત્ર એટલો જ છે કે પોતાના સાહસને પરિણામે મરણતોલ હાલતમાં મુકાયા પછી કરસનભાઈના હિતચિંતકોએ તેમને ‘વિચાર તો કરવો હતો’ની પાછોતરી સલાહ આપી હતી. જ્યારે આ કિસ્સામાં ગુજરાત અને દેશના પ્રબુદ્ધ વિચારકોએ નર્મદા યોજનાનાં ગંભીર પરિણામો ભોગવવાં પડે તે પહેલાં જ ચેતવણીની ‘સાયરન’ બજાવી છે.

આ આખાય વિવાદમાં દુઃખદ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ગુજરાતના કેટલાક ગાંધીવાદી આગેવાનો પણ નર્મદા યોજનાને ઉપકારક માને છે. જો કે આ પ્રશ્ને ગુજરાતના ગાંધીવાદી/સર્વોદયવાદી આગેવાનોમાં ઋણ પક્ષ પડી ગયા છે. ભૂમિપુત્રવાળા ક્રાંતિ શાહથી માંડીને અનેક ગાંધીયન વિચારકો વિકાસના નેહરુ-મોડેલનાં બીજાં અંગોની જેમ ‘નર્મદા બંધ’ને

પણ એક મોટું અનિષ્ટ માને છે. તો બીજી બાજુ કેટલોક એવો પણ વર્ગ છે કે જે દ્રિધામાં હોવાના કારણે ચોક્કસ સ્ટેન્ડ લઈ શકતો નથી. પરંતુ સૌથી વધુ ખેદજનક બાબત તો બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલની આગેવાની નીચેના ત્રીજા વર્ગની છે કે જેઓ બંધની સક્રિય તરફદારી કરી રહ્યા છે, આ ગાંધીવાદી સજ્જનો અને નર્મદા બંધના તરફદારોને ‘સ્ટ્રેન્જ બેડફેલોઝ’ (‘વિચિત્ર શય્યાસાથીઓ’) કહી શકાય.

ઈ.સ. ૧૯૦૮ માં વિલાયતથી પાછા ફરતાં આગબોટમાં ગાંધીજીએ લખેલ (કે જેમાં પ્રગટ થયેલ વિચારો ઉપર તેઓએ ૧૯૩૮માં પણ મહોરછાપ મારેલ) ‘હિન્દ સ્વરાજ’ સમગ્ર ગાંધી વિચારનું મૂળ બીજ ગણાય છે. ઘણાને કદાચ ખ્યાલ પણ નહિ હોય, પરંતુ ગાંધીજીએ ઉક્ત પુસ્તકમાં પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિની લોકશાહીને ‘વેશ્યા અને વાંઝણી’ કહીને પશ્ચિમના સુધારોને સો-સો ઝેરી સાપોથી ભરેલા રાફડા સાથે સરખાવ્યો છે એટલું જ નહિ દાક્તરો અને વકીલોની સાથે સાથે રેલવે અને પોસ્ટ જેવા નિર્દોષ દેખાતા સુધારાઓને પણ કડવામાં કડવી ભાષામાં ભાંડ્યા છે.

નેહરુના વિકાસ મોડેલમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓને નર્મદા યોજનાના પરિણામે ધનારા યંત્રોદ્યોગના વિકાસ અને ખેતીના યંત્રીકરણને કારણે દેશની પ્રગતિ થતી દેખાય તો તે તે તો હજી પણ બાજબી છે. પરંતુ કાપડની મિલો, ઓઈલ મિલો અને રાઈસ મિલોથી માંડીને ફર્નિચર્ઝર, જંતુનાશક દવાઓ, ટ્રેક્ટરો, ડીઝલ-ઓઈલ પમ્પો અને રોકડિયા પાક સુધીનાં આધુનિક અનિષ્ટો સામે જીવનભર ઝઝૂમી તેને સ્થાને રેડિયો, બળદઘાણી, હાથ છડના ચોખા, છાણિયું ખાતર અને બળદગાડાને પુનઃ સ્થાપિત કરવા જીવન અર્પી દેનાર ગાંધીવાદીઓને પણ આવી વિરાટકાય યોજનાઓમાં પ્રજનું હિત દેખાય તો તેને વિધિની વકતા ફહીશું કે પછી યુક્તિમિસ્ટિક શબ્દ વાપરી તેમનું ભોળપણ ગણીશું ? હકીકતમાં કેટલાક પર્યાવરણવાદીઓ પણ જે મુદ્દો ચૂકી ગયા છે તે એ છે કે આ માત્ર મોટા બંધોનો, વિસ્થાપિતોનો, જંગલોનો કે કેટલાક રીઢા રાજકારણીઓ મરકરી કરે છે તેમ માત્ર વાઘ-સિંહનો પ્રશ્ન નથી. પરંતુ બે વિચારધારાઓ વચ્ચેના યુદ્ધનો સવાલ છે. ઈંગ્લેન્ડની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી જે કન્ઝ્યુમરિસ્ટ સોસાયટીનો ઉદ્ભવ થયો છે તે વસ્તુના વધુ ને વધુ વપરાશમાં (વેસ્ટેજ ઈકોનોમીમાં) સુખ માને છે. જ્યારે પૂર્વની વિચારધારા પ્રકૃતિ સાથે સુસંવાદી એવું સંતોષભર્યું જીવન જીવવામાં વાસ્તવિક સુખ જુએ છે. એક વાર આ બાબત બરાબર લક્ષમાં આવી જાય તો પછી નર્મદા યોજનાના પરિણામે વધનારું વીજળીનું ઉત્પાદન પણ જમા

બાજુ નહિ પણ ઉધાર બાજુએ મૂકવાનું મન થશે. કારણ કે તેના પરિણામે ઠેરઠેર થનારાં કારખાનાં ગુજરાતનાં હવા, પાણી અને જમીનને પ્રદૂષિત કરીને, ગામડાના સ્વતંત્ર કારીગરોને મજૂર બનાવી, શહેરોની ઝૂંપડપટ્ટીમાં ઠાલવવા ઉપરાંત ગૃહ-ગ્રામોદ્યોગોને નષ્ટ કરી માનવ વસતિની છતવાળા આ દેશમાં બેકારી અને પરિણામે ગરીબીની સમસ્યાનો વધુ આકરી બનાવશે. મુંબઈમાં બોલતાં કેન્દ્રના જળ-સંશોધન ખાતાના પ્રધાન મનુભાઈ કોટડિયાએ સ્પષ્ટ કબૂલાત કરી છે તેમ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર (સુરેન્દ્રનગર સિવાય)ના મોટા ભાગના વિસ્તારનો ન તો પીવાના પાણીનો કે ન તો સિંચાઈનો પ્રશ્ન હળવો થવાનો છે તે વાતને તો એક બાજુએ રાખીએ, પણ મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતના પાણીની પૂરતી છતવાળા પ્રદેશોને જે પાણી મળશે તેનાથી પણ તેમનું વાસ્તવિક હિત થશે કે કેમ તે એક મોટો સવાલ છે. યુરોપ-અમેરિકાના વેડફાટના અર્થશાસ્ત્રને સ્વાડે ચડાવાયેલી આ પ્રજા તે વિસ્તારમાં પણ તમાકુ-કપાસ જેવા રોકડિયા પાકોનું ઉત્પાદન કરી, ફર્ટિલાઈઝર અને જંતુનાશક દવાઓના પ્રચૂર ઉપયોગ વડે 'જગતના તાત'ના બિરુદને વેગળું મૂકી ધરતીના રસકસ ખતમ કરી મારુતિ અને વીસીઆરના કલ્ચરમાં મસ્ત થઈને ઝૂમશે. તેને શું આ ગાંધીવાદી વિચારકો પણ 'વિકાસ' ગણશે ? હંકીકતમાં તો જેમ જેમ આ કહેવાતા વિકાસનો 'દર' વધતો જાય છે તેમ તેમ વિકાસનો 'ડર' પણ વધતો જાય છે અને તેથી જ ગાંધીના 'સ્મોલ ઈઝ બ્યુટિફૂલ'ના આદર્શોને વેગળા મૂકી વિરાટકાય યોજનાઓ તરફની ઘેલછાભરી સરકારી દોટને અટકાવવાની તાકાત તેમનામાં સરકારનું પ્રચંડ સ્થાપિત હિત જોતાં ન હોય, તો પર્યાવરણવિદોનો તરફથી સરકારની સ્થાપિત હિત સામે પણ કરાયેલા પડકારશે. તો ગાંધીવાદીઓએ 'ભાવતું'તું વેદે કીધું'ની જેમ વધાવી લેવો જોઈએ. તેને બદલે તે પર્યાવરણવિદોનો જ વિરોધ કરવો એ કલ્યાણ-રાજ્ય (કે જેને વિનોબા પોતાની ચંબરાડિયા શૈલીમાં અ-કલ્યાણરાજ્ય પાબયલ ક્તબંતલ કહેતા)ને નામે '૪૭ પછીની સરકારોએ ઊભા કરેલા યાયબક્તયગહતગયલના રાક્ષસને નબળો પાડી રાકવાની રાક્યતાનાં દ્વાર કાયમ માટે બંધ કરી દેવા જેવું લેખારો. સત્રિષ્ઠ સજકારણી તરીકેની જેમની નામના છે તેવા વિખ્યાત ગાંધીવાદી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલે કાકરાપાર અણુવિદ્યુત મથકના પ્રશ્ને પોતાની ભૂલની નિખાલસ કબૂલાત કરી તંદુરસ્ત ફેરવિચારણાની પોતાની તૈયારી સિદ્ધ કરી આપી છે. તે જ પરંપરાને આગળ ધપાવી આર્થિક વિકાસના ગાંધી નિરપેક્ષ મોડેલને ફગાવી દેવાની જે સુવર્ણ તક નર્મદા યોજનાના મિષ્ટે ઊભી થઈ છે તેને વધાવી લઈ

ગુજરાતની પ્રજાએ તેમનામાં મૂકેલા વિશ્વાસને સાર્થક કરી બતાવવાની જાહેર અપીલ તેમને કરવાનું મન થાય એવું છે.

બનાસકાંઠા-મહેસાણાની ભૂગોળથી પરિચિત દરેક વ્યક્તિ જાણે છે કે આ બન્ને જિલ્લાના રાધનપુર-કાંકરેજ-સાંતલપુર-સમી-હારીજ જેવા ઓછા વરસાદવાળા તાલુકાઓ વરસાદની અછત છતાં પણ ઉપરવાસમાંથી મબલખ પાણી રેલાવતી બનાસને કારણે હજારો મણ ઘઉં-ચણા પકવતા, કે જે ઘઉં-ચણાના વેપારથી હારીજનું પીકું ધમધમતું. પાટણ તાલુકાના ધારાસભ્યના સિંચાઈપ્રધાન તરીકેના કાળ દરમિયાન બનાસ ઉપર દાંતીવાડા બંધ બાંધી તેનું પાણી નહેરો વાટે પાટણ જેવા વધુ વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં વાળી લઈ તેમને રોકડિયા પાક ઉગાડતા કરી બનાસકાંઠા-મહેસાણાના હેઠવાસના હજારો મણ ઘઉં પકવતા-ખેડૂતોને પાણીના પ્યાલા માટે વલવલતા કર્યા. આમ, ત્યાં પાણીની કૃત્રિમ અછત એક બંધ દ્વારા ઊભી કરીને તેને બીજા બંધ દ્વારા ઉકેલવાની વાત કરનારા રાજકારણીઓ એટલું સમજી લે કે તમારા રાજમાં આસમાને પહોંચેલા બદામના ભાવોને કારણે લોકોની બુદ્ધિ યોડીક ઘટી હશે, સાવ બંહેર નથી મારી ગઈ. નર્મદા બંધ બાબતમાં ‘અહો રૂપમ્ અહોં ધ્વનિ’નો પોકાર કરનારા ગુજરાતી પત્રકારમિત્રોને કહેવાનું મન થાય છે કે એક વાર દાંતીવાડા બંધના હેઠવાસનાં ૨૦૦ ગામડાંઓની હાલત નજરે જોઈ આવે અને હું ખાતરી આપું છું કે સંવેદનાનો એક અંશ પણ જો બચ્યો હશે તો તેઓ બંધ દ્વારા નંદનવન સર્જવાની વાત ઊંઘમાં પણ નહિ ઉચ્ચારે. ગુજરાત સરકારની નરઘોળ નફ્ટાઈની પરાકાષ્ટા તો ત્યાં જ છે કે ‘અમને ઉધાર નર્મદા નહિ જોઈએ, અમને અમારી રોકડી બનાસ પાછી આપો’ના ત્યાંના ૨૦૦ ગામડાંના બેહાલ ખેડૂતોના પોકાર અને ‘તો અમે દાંતીવાડા ડેમ તોડી નાંખીશું’ના પીઠ સર્વોદયી આગેવાન ચુનીભાઈ વૈદ્ય જેવાના આકોશને અવગણી આ સરકારે એ જ બનાસ નદીને હેઠવાસમાં મળતી સીપુ નદી પર બીજો બંધ બાંધી રહી છે કે જેથી પેલાં ૨૦૦ ગામડાંઓને મળતું ચાંગળું પાણી પણ અટકી જાય. ઓ અમારા વહાલા દેશી અંગ્રેજો, તમારા સિંચાઈ ખાતાના અધિકારીઓને કામના અભાવે બેકાર બનવું પડતું હોય તો અમે તેમને પેલા વાર્તામાંના જીનની જેમ દાદર ચડ-ઊતર કરવાનો પગાર આપીશું. પણ તેમનું કામ ચાલુ રાખવ. પ્રજાનાશની આવી નિતનવી યોજનાઓ અમારે માથે શું કામ મારો છો માબાપ ! આવી રીતે પ્રજાને નષ્ટ કરીને વસતિઘટાડો કરવાનો તમારો ઈરાદો હોય તો પેલો બિચારો માલ્યુસ પણ તેની કબરમાં શરમનો માર્યો ઊધું મોં ઘાલી દેશે.

વર અને કન્યાને મારીને પણ પોતાનું તરલાણું ભરવામાં માનનારા રાજકારણીઓ સુસ્તના એક છાપામાં નર્મદાની બીજી બાજુ લખનાર સરકારી નોકરી કરતી યુવતી ઉપર ડિસમિસલનો ભય બતાવી મફત મંગાવવાનો પ્રયત્ન કરે તથા 'ક્યાં રાજ ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી'ની કહેવતને યાદ અપાવતા યુવા કોંગ્રેસના ગુંડાઓ વિરોધનો સૂર ઉઠાવનાર પુરુષોત્તમ માવલંકર જેવા રાજપુરુષના ઘરે ઘેરાવ કરવાની વાત કરે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પરંતુ ગુજરાતના જાહેર જીવનના અગ્રણીઓએ તથા અમદાવાદ-મુંબઈની ચોંધી જાંગીરે અવસર પ્રમાણે ઊંચેરા ઊઠી સરકારી પ્રચારનો ભાંડો ફોડી નાખી ગુજરાતને આત્મઘાતના ઓવારેથી પાછું વાળવાની વેળા પાકી ગઈ છે.

આજની પળે ગુજરાત માટે તો એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે 'નર્મદા ઈઝ ધ ઓપિયમ ઓફ ધી માસીઝ.' પરંતુ નર્મદા બંધની ગુલબાંગો પોકારી 'ગુજરાતના મસીહા' બનવા નીકળી પડેલા અને 'નમામિ દેવી નર્મદે'નો બગલગતિયો પાઠ કરી જે દસપંદર વર્ષ મળ્યા ત્યાં સુધી પોતાની ખુરશીનો મજબૂત બંદોબસ્ત કરી લેવાના કોડ સેવતા રાજકારણીઓ તેમની ગણતરીમાં માત્ર એક જ ભૂલયાપ ખાઈ ગયા છે. તેમને ખબર નથી કે તમે બધા માણસોને ઘણા સમય સુધી મૂર્ખ બનાવી રાકો છો, કદાચ ઘણા માણસોને બધા સમય સુધી મૂર્ખ બનાવી રાકો છો, પરંતુ બધા માણસોને બધો સમય મૂર્ખ બનાવી રાકતા નથી.

હકીકતમાં તો ચીમનભાઈ પટેલ જેવા રાજકારણના દાવપેચના નિષ્ણાત મુત્સદ્દીએ પણ 'નર્મદાનો વિરોધ કરીશું તો ગુજરાતની પ્રજા વીફરશે'ના ભ્રમમાં રાચવાની જરૂર નથી. જો હકીકતમાં એવું જ હોત તો નર્મદા યોજનાની બાબતમાં ઢીલાંપોચાં વિધાનો કરનારાં મેનકા ગાંધીના પક્ષને ૨૩ સીટો આપવાને બદલે નર્મદા યોજનાનો કક્કો ખરો કરવા ગોબેલ્સને પણ શરમાવે તેવા જુદા પ્રચારોનો આશરો લઈ ગુજરાતની પ્રજાને ઊઠાં ભણાવનાર કોંગ્રીને જ ગુજરાતની પ્રજાએ મતોના દરિયામાં ડુબાડી દીધી હોત. વાસ્તવમાં તો વિરોધ પક્ષના નેતા તરીકે તેમની ફરજ તો નર્મદા યોજનાના બાંધકામમાં અત્યારથી જ ચાલતાં કૌભાંડોનો પ્રગટ કરવાની છે. બંધના સ્થળે સુરંગ દ્વારા પથ્થર ફોડવાની મજૂરી સોફ્ટ રોક અને હાર્ડ રોકની જુદા જુદા દરે ચૂકવાતી હોય છે. સોફ્ટ રોકને ફોડીને ચોપડે હાર્ડ રોકની મજૂરી લખી લાખો રૂપિયા ચવાઈ ગયા હોવાની બાબત નર્મદા નિગમમાં કામ કરનાર અધિકારીઓ દ્વારા જ જાણવા મળી હોવાનું ગુજરાતના એક ઈન્વેસ્ટિગેટિવ પત્રકારે લખ્યું છે. નર્મદા કિનારે આવેલા ચાણોદના વતની

અમદાવાદના એક નખશિખ સૌજન્યમૂર્તિ વૈધરાજે મને અંગત વાતચીતમાં એક વાર કહેલું કે ‘અમે તો રોજ સવારે ઊઠીને ભગવાનને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે નર્મદા બંધ ક્યારેય ન બને.’ મેં સાશ્વર્ય પૂછ્યું ‘કેમ ?’ ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે ‘બંધના સ્થળેથી સિમેન્ટની જેટલી ટૂકો જોઈતી હોય તેટલી તમને અપાવી દઉં. આમ, ટૂકબંધ સિમેન્ટ જ્યારે પગ કરી જતી હોય અને તેના સ્થાને ભળતું જ મટીરિયલ વપરાતું હોય ત્યારે મોરબી હોનારતની યાદ આવતાં મને કમકમાટી વધૂટી જાય છે કે ભટ તંત્ર દ્વારા બંધાયેલો આવો હલકી કક્ષાનો બંધ ફાટશે તો ગુજરાતનું યશે શું ? સમગ્ર વિરોધ પક્ષ ચકોર નજરે સરદાર સરોવરના કળણમાં ઊંડો ઊતરે તો બોફોર્સ જેવા મગરમચ્છો નહિ તોય મિની-બોફોર્સનાં માછલાં તો ઘણાં મળી રહે.

ગરીબ ગુજરાતની રાંક પ્રજા છાપાના અક્ષરને ભગવાનનો શબ્દ માની લઈને સ્વીકારે છે અને કમનસીબે ગુજરાતનાં છાપાંઓએ નર્મદાની બાબતમાં સ્વૈચ્છિક સે-સરશિપનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી ગુજરાતની પ્રજાને ‘ગુજરાતની જીવાદોરી’ અને ‘ગુજરાતના હિતશત્રુઓ’ જેવા બે-ચાર ચવાઈ ગયેલા શબ્દપ્રયોગો સિદ્ધાંત બીજું કાંઈ વાંચવા મળતું નથી. હકીકતમાં તો ‘લોકશાહીની ચોથી જાગીર’ અને ‘રાઈટ ટુ નો’ની મોટી મોટી વાતો કરનારાં ગુજરાતી છાપાંઓએ નર્મદા નિગમના કરોડોના બજેટનો ગેરલાભ ઉઠાવી લાખો પુસ્તિકાઓ અને છાપાંઓમાં અર્ધા-અર્ધા પાનાની જાહેરખબરો (અર્ધા પાનાની જાહેર ખબર અને ‘અર્ધ-સત્ય’ વચ્ચે કોઈ સંબંધ હશે ?) દ્વારા અર્ધસત્યો પીરસનાર નર્મદા નિગમની સાથે પોતાનો પક્ષ રજૂ કરવા ફરફરિયું છાપવા માટે પણ જેમને પાંચ- પંદર રૂપિયાનો ફાળો કરવો પડે છે તેવી મેઘા પાટકર જેવી આદર્શધેલી યુવતીઓની પડખે ઊભા રહેવું જોઈએ. નર્મદા નિગમના પ્રચાર પડઘમના સૂરમાં સૂર મિલાવ્યા વિના જાત-અભ્યાસ કરીને જો ગુજરાતી પત્રકારો લખવા માટે તો લોકોને એ વાતની જાણ યશે કે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છને નંદનવન બનાવી દેવાનો જે જુદો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તે માત્ર પ્રજાને ઉદ્ધુ બનાવી નર્મદા યોજનાના બહાને પોતાની ખીચડી પકાવવા માટે જ છે. બનાસકાંઠા અને મહેસાણાનાં અછતગ્રસ્ત વિસ્તારને નર્મદાનાં પાણી પહોંચાડવાની વાત તો લોકોને ઉદ્ધુ બનાવવાની સઘળી તરકીબોમાં શ્રેષ્ઠ તરકીબનો એવોર્ડ મેળવી શકે તેટલી રસપ્રદ છે.

(સમકાલીન, ૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૧)

તમારા ગામમાં આટલું કરજો—આટલું ન કરજો

ગૌરવવંતા ગ્રામ્ય પ્રજાજનો'!

રાજા રામ અને શ્રીકૃષ્ણના વારસદાર સમા ગૌ-બ્રાહ્મણપ્રતિપાળ-પ્રજાપાલક રાજાઓને કુગાવી દઈ છેલ્લા પચાસ વર્ષોથી આપણે માથે લોકશાહી, ચૂંટણી અને બહુમતીનું રાજ ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યું છે જેના પરિણામે આજે આંખા દેશમાં ગરીબી, બેકારી, બીમારી, મોંઘવારી અને નાસ્તિકતાએ ભરડો લીધો છે તથા ચૂંટણીના પાપે ગોકુળિયાં ગામ કલહ-કંકાસનો અંકો બની ગયા છે. તમારા ગામને આમાંથી ઉગારી લેવું હોય તો પશુરક્ષા, વનરક્ષા, ભૂરક્ષા અને જળરક્ષા માટે કટિબદ્ધ બની ગામના ભલા માટે સરકારની આશા છોડી દો.

તમારા ગામને ગોકુળિયું બનાવવા નીચે મુજબ દૃઢ નિશ્ચય કરો :

(૧) ઘઉંની ખેતી છોડી તમારી બાપદાદા ખાતા તેવી દેશી જુવાર-બાજરાની ખેતી તરફ પાછા વળો. જેથી ગામના લોકોને સારું-સસ્તું અનાજ અને ગામના પશુઓને સારો ચારો મળશે. વિલાયતી ખાતર, સંકર બિયારણ અને જંતુનાશક દવાઓથી તમારા અનાજને મોંઘુ અને ઝેરી બનાવશો નહિ. વિલાયતી ખાતર તમારી જમીનનો કસ ચૂસી લઈ તેને વાંઝણી બનાવી દેશો. જમીનને બચાવવા, પૌષ્ટિક અનાજ પેદા કરવા અને કરજથી બચવા માત્ર છાણિયા ખાતરનો જ ઉપયોગ કરો.

(૨) પહેલાંના જમાનામાં ગામમાં દર ૫૦ ગાય દીઠ એક સારો સાંઢ-ખૂંટ રાખતા. પરંતુ તે ઘણાખૂંટ તમારા ગામની ગાયોની ઓલાદનો જ હોવો જોઈએ. તે ઘણાખૂંટનો સારામાં સારો ઉછેર યાચ તે માટે સમગ્ર ગામે ભેગા મળી તેના ઘાસચારા-દાણની જૂના જમાનામાં હતી તેવી વ્યવસ્થા કરવી, જેથી સંકરીકરણનું પાપ ગામમાં પેસે નહિ.

(૩) તમારા ગામની જરૂરિયાત પૂરતા તલ-સરસવ ઉગાડી તેનું તેલ તમારા ગામમાં જ ધાંચી દ્વારા બળદઘાણી વડે કઢાવવાની વ્યવસ્થા કરો.

એથી તમને તાજુ-સસ્તું તેલ મળશે તથા તમારા પશુઓને તાજો ખોળ મળશે. શહેરોને તેલીબિયાં અને દૂધ વેચવાને બદલે તેમને વધારાનું તેલ અને શુદ્ધ ઘી વેચો.

(૪) ગામેગામ ઝઘડા અને કલેશ-કંકાસનું મૂળ વાવતી ચૂંટણીઓનો સદંતર બહિષ્કાર કરી દરેક જ્ઞાતિના આગેવાનોનું પંચ બનાવી તે પંચ દ્વારા જ તમારા ગામનો વહીવટ કરો. ગામના ઝઘડાઓનો ન્યાય પણ તે પંચ પાસે જ કરાવો. સરકારી કોર્ટો સુધી તમારા ઝઘડા ન લઈ જાવ.

(૫) તમારા ગામની ગોયરની જમીનનું કોઈપણ ભોગે રક્ષણ કરો. ગોયરની જમીનમાં સરકારી કે ખાનગી કોઈપણ દબાણ થવા ન દો. ગોયરની જમીન પડાવી લેવી એ મૂંગા પશુના મોંમાથી ખોરાક પડાવી લેવા બરાબર છે. જે ગામમાં ચરિયાણા સમૃદ્ધ હશે તે ગામનું એક પણ ઢોર કતલખાને નહિ જાય.

● સત્યાનારાની ગોઝારી ખાઈમાં ફસાવું ન હોય તો નીચેના કાર્યો કદાપિ કરશો નહિ :

(૧) તમારા ગામમાં સંકર ગાયને પ્રવેશ પણ કરવા દેશો નહિ. સંકર ગાય તમને પાપમાલ કરી દેશે.

(૨) ડેરીઓની માયાજળમાં ફસારો નહિ ‘શ્વેત-કાંતિ’ના રૂપાળા નામ નીચે ડેરીઓ તમારા ગામમાંથી દૂધનું ટીપેટીપું પડાવી લેશે. તમારાં બાળકો માટે પણ દૂધનું ટીપું નહિ બચે. તમારા ગામના વલોણા બંધ પડશે અને ચોકખુ ઘી મળતું બંધ થશે. છાસનાં દર્શન પણ દુર્લભ થશે. માટે તમારા આરાધ્ય દેવની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરો કે તમે તમારા ગામમાંથી દૂધનું એક ટીપું પણ બહાર નહિ જવા દો. તમારા ઢોરના આંચળમાં રહેલું દૂધ તેના બાછરડાં અને તમારાં બાળકો માટે છે. શહેરની ડેરીઓના દુરુપયોગ માટે નહિ.

(૩) તમારા ગામમાં ટયુબવેલ કે બોર ખોદવા દેશો નહિ, નહિતર સ્વિચ્ચમાં પાણી વિના ટળવળીને મરશો.

(૪) તમારા ફૂવા ઉપર ડીઝલ કે વીજળીની મોટર કે પમ્પ મૂકશો નહિ, વળદથી ખેંચતા કોશ વડે જ સિંચાઈ કરજો.

(૫) કપાસિયા ગામમાં જ ફોલાય-જુદા પડે તેવું કરો. જેથી તમારા ગામમાં મજૂરી મળશે અને તમારા પશુના હક્કના કપાસિયા પરદેશ જવાને બદલે તમારા ગામના પશુને જ મળતાં ધીનું ઉત્પાદન પણ વધશે. ધીમે ધીમે કાંતણ અને વણાટ પણ ગામમાં જ થાય તેવું કરો.

(૬) કારખાનાની બનેલી વસ્તુ વાપરવાનું સકચ હોય ત્યાં સુધી ટાળો. તમારે જોઈતી વસ્તુ માટે અઢારે કોમના ધંધા ફરી જીવતા થાય તેવું કરો નવા જમાનાનું કોઈપણ પાપ તમારા ગામમાં પ્રવેશવા દેશો નહિ. વધુ વિગત માટે વેણીસંકર મુરારજી વાંસુનાં પુસ્તકો વાંચી જાવ.

અહિંસાદેવીની હૃદયમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા

સમગ્ર જીવસૃષ્ટિને ‘અભયના દાનની ઘોષણાનો પડઘો વગડાવાના ઘોડા’ જેના ઘટમાં ન યેનગને તેનું નામ યુવાન જ નહિ. પરંતુ વિશ્વવ્યાપી હિંસાના તાંડવને ‘રુક જાવ’નો આદેશ આપવા માત્ર બાંયો ચડાવવાથી-મૂઠી ઉગામવાથી કે લોહી ઉકાળવાથી જ ચાલે તેમ નથી. આપણી સામે ખડી થયેલી હિંસાની દીવાલનો ભાંગીને ભુક્કો કરવો હોય તો તે દિવાલ ઉપર આડેધડ મુક્કા મારવાથી કામ નહિ થાય. એમ કરવાથી તો ઉપરથી આપણી મૂઠી તૂટી જાય, દીવાલને તોડવાના કામમાં બળ કરતાં વધુ જરૂર તો કળની છે.

પર્યુષણના આઠ દિવસો કતલખાના બંધ રાખવાની ભીખ સરકાર પાસે માંગવામાં, રોત્રજી કેમમાં માછલાં મારવા પર પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી કરવામાં કે મહાવીર જન્મના એકલદોકલ દિવસોમાં બંધ રહેતા કતલખાનાઓની જાહેરાત કરીને હરખાવવામાં અહિંસાધર્મની ઇતિશ્રી નથી આવી જતી. હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન વર્તમાન યુગમાં મોટા ભાગના લોકો સમજે છે તેના કરતાં ઘણો વધુ ગૂંચવાયેલો છે. હિંસાનો આ રોગ આટલો કેમ વકર્યો છે એના કારણો જાણ્યા વિના એની ચિકિત્સા કરવામાં ઘણીવાર ઊંટવૈદ્ય યઈ જવાની પૂરી સંભાવનાઓ રહેલી છે. જ્યારે એકવાર એ રોગનું વાસ્તવિક નિદાન કરી લેવામાં આવે તો પછી આયુર્વેદના ‘નિદાનં પરિવર્જનમ્’ના સૂત્રાનુસાર રોગનાં કારણોને દૂર કરવાથી રોગ આપમેળે જ દૂર થઈ જશે.

સરકાર પાસે જ્યારે જ્યારે કતલખાનાં કે હિંસા બંધ કરવાની વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે મેકોલે પદ્ધતિનું શિક્ષણ પામેલા મોટાભાગના અર્ધદગ્ધ સરકારી અધિકારીઓ એકનું એક ગાણું ગાતા હોય છે કે “કતલખાનાં પર પ્રતિબંધ મૂકવાથી કસાઈઓનો ધંધો પડી ભાંગે છે અને કતલ તથા માંસાહાર તો પહેલાંના જમાનામાં પણ યતાં હતાં તો તમે માંસાહારીઓ ઉપર માંસાહાર ન કરવા બળજબરી કેમ કરી શકો ?”

સૌથી પહેલાં તો ભારતવર્ષમાં અસંખ્ય વર્ષોથી જે સાત વ્યસનોને અત્યંત નિન્ધ ગણવામાં આવતાં. તેમાં ચોરી, જુગાર, પરસ્ત્રીગમન, વેશ્યાગમન, દારૂ અને શિકારની જોડે માંસાહારનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવતો. જેમ ચોરી કરનાર, દારૂ ગાળનાર કે વેશ્યાગીરી કરનારને તેનો ધંધો ભાંગી ન જાય તે માટે આવી નિન્ધ પ્રવૃત્તિઓ કરવાની છૂટ આગવામાં આવતી નથી. તે જ રીતે કતલ જેવી નિન્ધ પ્રવૃત્તિને પણ ધંધા અને વ્યવસાયનું રૂપાળું નામ આપી તેને પ્રતિષ્ઠા આપવી એ હકીકતમાં તો શબ્દનો વ્યભિચાર છે. ...

છતાંય ઘડીભર માની લઈએ કે સરકાર કસાઈઓને કે માછીમારોને તેમના પરંપરાગત કામ કરતા રોકી રાકે નહિ, તો તે વાત તો હજીયે સમજાય તેવી વાત છે. પણ જ્યારે ખુદ સરકાર જ પોતે કસાઈ અને માછીમાર બની, આવી અત્યંત હલકી પ્રવૃત્તિઓમાંથી પૈસા કમાવવાની લાલચમાં ફસાય ત્યારે તો પાણીમાંથી આગ પેદા થવા જેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. હિંદુસ્તાનના સમગ્ર ઇતિહાસને તપાસવામાં આવશે તો જણાશે કે સમગ્ર ઇતિહાસકાળમાં ક્યારેય પણ (મુસ્લિમ-મોગલ શાસકોના કાળમાં પણ નહિ) રાજા ખુદ ઉઠીને કસાઈ કે માછીમાર બન્યો નથી. વ્યક્તિગત ધોરણે પ્રજાનો અમુક વર્ગ કતલ વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરતો હોય અને અહિંસાપ્રેમી બીજા વર્ગને તે પસંદ ન હોય તો તે બંને વર્ગોએ અરસપરસ સમજી લેવાની વાત છે. અને તેથી જ જૂના કાળમાં જ્યારે આવા તહેવારોના દિવસોમાં અહિંસાપ્રેમી વર્ગ કસાઈ-માછીમાર આદિને અમુક રકમ આપીને સંતોષતો ત્યારે તેઓ તેટલા દિવસ પૂરતી તે પ્રવૃત્તિ બંધ રાખતા. કારણ કે પરંપરાગત રીતે કતલ કે મરછીમારીનું કામ કરતા તે ભાઈઓ પણ કોઈપણ જીવતા જીવને મારવાની પ્રવૃત્તિને દુષ્કૃત્ય તરીકે લેખતા. અને કપાળ ફૂટતાં એમ કહેતા કે આ પાપી પેટને ખાતર આ હિંસાનું કામ કરવું પડે છે. આવી માન્યતા હોવાને કારણે જ્યારે પર્વના દિવસો પૂરતી ચાલે તેટલી રકમની કોઈ વ્યવસ્થા કરી આપે તો તેટલા દિવસ પૂરતી પોતાની રોજી-રોટીની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હોવાથી તે વ્યવસ્થા કરી આપનારનો ઉપકાર માની, એટલા દિવસ પાપમાંથી બચી જવાશે તેનો રાજીપો અનુભવતા. આમ જ્યારે હિંસા ખાનગી સ્તરે ચાલતી ત્યારે તે તે હિંસક પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલ વર્ગ અને અહિંસાપ્રેમી વર્ગ આપસ-આપસમાં સમજી લે તો અને એમ છતાં પણ આવી વ્યક્તિગત સ્તરે ચાલતી કતલમાં અહિંસાપ્રેમી વર્ગ જ્યારે કતલાઈ

અટકાવી શકતો નથી ત્યારે તેમાં તેનું સીધું કે આડકતરું કોઈપણ જાતનું અનુમોદન ન હોવાથી તે બીજા દ્વારા થતી હિંસામાં ભાગીદાર બનતો નથી.

આજે જ્યારે કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, મ્યુનિ. કોર્પો. અને સહકારી નિગમોના રૂપમાં સરકારી કે અર્ધસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા જ કતલખાનાં વગેરે ચલાવાતાં હોય ત્યારે તે સરકારી-અર્ધસરકારી સંસ્થાઓમાં કર ભરતા નાગરિકોની ભાગીદારી તે હિંસામાં આવી જાય છે અને તેથી ખાનગી કે ગેરકાયદેસર કતલ કરતાં પણ વધારે દોષપાત્ર તો રાજ્ય દ્વારા તથા રાજ્યની સીધી-આડકતરી સહાય દ્વારા ચાલતી કહેવાતી કાયદેસરની કતલ છે. કતલ કે હિંસાને કાયદેસરનું નામ આપવું તે વાસ્તવમાં શબ્દશાસ્ત્રનો દુરુપયોગ કરવા જેવું કામ છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર અને ધનલાલસાને જે દેશની અઢારે ય. વરણ પાપ માનતી તે પાંચેય પાપોના કાયદેસર-ગેરકાયદેસર જેવા વિભાગો કરીને તેમાંના અમુક અંશને કાયદેસર તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપવી એ તો ખોટા કામમાં રહેલા ખોટાપણના ખચકાટને દૂર કરવા જેવું છે. આ જોતાં હકીકતમાં તો સમગ્ર અહિંસાપ્રેમી સમાજે પોતાનાં હિંસાવિરોધી આંદોલનની તોપનું નાળયું હિંસાને મોટા પાયા પર ઉત્તેજન આપતી સરકારી નીતિરીતિઓ સામે ગોઠવવું જોઈએ.

હિંસાને મળેલો સરકારી આશ્રય જેમ હિંસાના ફેલાવામાં મહત્વનું કારણ છે તેમ હિંસાના આટલા બધા વ્યાપ પાછળનું બીજું અગત્યનું કારણ યંત્રવાદનો ફેલાવો છે. જૂના કાળમાં સંસારત્યાગી સાધુઓ સિવાયની સમગ્ર પ્રજાનું જીવન પશુ આધારિત હતું. ખેતર ખેડવા હજામાં બળદ જોડવામાં આવતો, તેના બદલે આજના જમાનામાં ટ્રેક્ટરો દાખલ કરવામાં આવ્યા, સિંચાઈ માટે કૂવામાંથી કોષ દ્વારા પાણી ખેંચવામાં આવતું. તેના બદલે ડીઝલ-ઓઈલ-ઈલે. એન્જિનો અને ટ્યુબવેલો આવ્યા, માણસ અને માલની હેરફેર બળ દગાડાં, ઊંડ-ગાડાં, ઘોડા ગાડી વગેરે દ્વારા થતી તેની જગ્યાએ બસ, મોટર, રેલ્વે, ટ્રક વગેરે ધુસાડાયાં, તેલ પીસવાની બળદ ઘાણીઓનું સ્થાન મીઈલ મિલોએ, ચૂનો પીસવાની બળદ દ્વારા ચાલતી ચક્કીઓનું સ્થાન સિમેન્ટ ફેક્ટરીઓએ તથા પાડા ઉપર મશક નાખી ઘરે ઘરે પાણી પહોંચાડતા પંખાલી (ભિરતી)ઓનું સ્થાન નળે લીધું. આમ ચારે બાજુ ફેલાયેલાં કારખાનાં અને યંત્રવાદને કારણે જેમ મનુષ્યો બેકાર બન્યા તેમ પશુઓ કતલખાને ધકેલાયાં. પણ આ મૂળભૂત કારણની જાણકારીના અભાવે પશુઓની કતલથી નાસજ

એવો પણ પ્રજાનો ઘણો વર્ગ યંત્રવાદ અને કારખાનાઓના વિકાસમાં દેશની પ્રગતિ માનતો હોય છે. જ્યાં સુધી આ યંત્રવાદને જીવનમાંથી દૂર કરવાનું વલણ નહિ અપનાવાય ત્યાં સુધી હિંસાને અટકાવવી એ અસક્ય છે.

હિંસાના ફેલાવાનું ત્રીજું અગ્રત્યનું પરિબળ વ્યક્તિગત જીવનમાં અનેક એવી ચીજવસ્તુઓનો વધેલો વપરાશ છે કે જેમાં સીધી કે અડકતરી રીતે હિંસાને પ્રોત્સાહન મળે. જગતભરમાં અહિંસાનો ઝંડો લહેરાવવાની અભિલાષા ધરાવનાર વ્યક્તિએ કમસેકમ પોતાના જીવનમાં તો અહિંસાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી જ જોઈએ. દાતણ, મીઠું કે દંતમંજનનો ઉપયોગ કરવા બાંપદાદાઓના રિવાજને છોડીને જેમાં કેલ્શિયમના નામે હાડકાનો પાવડર સુધ્ધાં વપરાતો હોય તેવી દૂધપેસ્ટોથી પોતાના દિવસની શરૂઆત કરનાર, કે પશુઓની ચરબીમાંથી બનેલા સાબુઓ શરીરે ઘસીને સ્નાન કરનાર, વાળ સુંવાળા કરવાનાં લામક મોહમાં ઈડાવાળું એગ-શેમ્પુ વાપરનાર કે ઉનાળાના દિવસોમાં જિલેટીન અને ઈડા જેવા પ્રાણિજ પદાર્થોવાળા આઈસ્ક્રીમની જ્યાદત ઉડાવનાર વ્યક્તિ જગતમાં અહિંસાનો ઝંડો લહેરાવવાની વાતો કરે તે સમય પસાર કરવાના સાધન સિવાય વિશેષ કંઈ નથી.

નાનાં બાળકોને રડતાં બંધ રાખવાનાં રમકડાં તરીકે બિસ્કિટનો ઉપયોગ કરતાં જીવંદયા પ્રેમીઓને એ વાતનો ખ્યાલ પણ હશે ખરો કે બિસ્કિટ વગેરેમાં ઈડાનો ઉપયોગ ન કરી શકાય એવો કોઈ કાયદો હિંદુસ્તાનમાં ન હોવાથી અને તેમાં ઈડાં વપરાયાં હોય તો પણ તેની જાહેરાત પેકિંગ ઉપર કરવાનું પણ ફરજિયાત ન હોવાથી અનેક જાતની બિસ્કિટોમાં આવા હિંસક પદાર્થો વપરાતા હોય છે.

દર રવિવારે સાંજે સ્કૂટર કે કાર લઈને હરવા-ફરવા નીકળી જતા લોકોને એ ખ્યાલ હશે ખરો કે તેમનું વાહન હકીકતમાં પેટ્રોલ કે ડીઝલથી નહિ પણ પશુઓના લોહીથી ચાલી રહેલ છે. દર વર્ષે આરબ દેશોમાંથી હજારો કરોડ રૂપિયાની જે પેટ્રોલિયમ પ્રોડક્ટસ આયાત થાય છે તેના બદલામાં હિન્દુસ્તાનની ભિખારી સરકાર કંડલા જેવા બંદરોએથી વહાણો ભરીને જીવતા પશુઓ તથા દેવનાર જેવા કતલખાનાઓમાં કપાયેલાં પશુઓનું માંસ આરબ દેશોમાં મોકલી આપે છે.

દેવનાર કતલખાનાની મુલાકાતે એક વાર જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં રોજ કપાતાં હજારો પશુઓના લોહીની વહેતી નદીઓ જોઈને પ્રશ્ન થયેલ કે માંસ

અને ચામડું તો હૂંડ્યામણના હડકવાને સંતોષવા વિદેશોમાં નિકાસ થાય છે, પણ આ વહેતી લોહીની નીકોનું આ લોકો શું કરતા હશે ? અને આ પ્રશ્નના જવાબમાં કતલખાનાના જનરલ મેનેજરે ખુદે કહેલ કે એલોપથીની દવા બનાવતી અનેક ફાર્માસ્યુટીકલ કંપનીઓ રાંધે કતલ થયેલા પશુઓનું લોહી ટીનબંધ સપ્લાય કરવાનો તેમનો કોન્ટ્રેક્ટ છે. આ કંપનીઓ પશુઓના લોહીમાંથી હિમોગ્લોબીન તારવી લઈ તેમાંથી બ્લડ ટોનિક્સ બનાવતી હોય એ જાણ્યા પછી પણ જો વાતવાતમાં ડોક્ટર પાસે દોડી જતાં ખચકાટ ન થતો હોય તો સમજવું કે આપણાં અહિંસક ભાવમાં ક્યાંક મોટી કચાર છે. હકીકતમાં તો એલોપથીની જે દવાઓમાં આવા પ્રાણિજ પદાર્થો વપરાતા ન હોય તેવી દવાઓ શોધવા માટે પણ પ્રાણીઓ પર જે ક્રૂર અત્યાચારો કરવામાં આવે છે તેનું આછેરું વર્ણન પણ સાંભળવામાં આવે તો કાળજી કંપી જાય તેવું હોય છે. પ્રાણીઓ પરના આ અખતરાઓની વિરુદ્ધમાં યુરોપ-અમેરિકાના માંસાહારી દેશોમાં પણ વિરોધનો એવો વાવંટોળ ઊઠ્યો છે કે જેના પરિણામે હજી ગયા વર્ષે જ જ્યારે પર્યુષણપર્વ નિમિત્તે ધર્મ-પ્રવચનો માટે અમેરિકાના ઓહાયો સ્ટેટના સિનસિનાટી શહેરમાં જવાનું થયેલું ત્યારે જાણવા મળેલ કે ત્યાંના સ્થાનિક અમેરિકન યુવાન-યુવતીઓના એક ‘એનિમલ રાઈટ્સ’ ગ્રુપે ‘પ્રોક્ટર એન્ડ ગેમ્બલ’ નામની મલ્ટિનેશનલ ફાર્માસ્યુટીકલ કંપનીએ પોતાના હેડક્વાર્ટરમાં ‘આવાં હિંસક અખતરાઓ માટે’ રાખેલ પ્રાણીઓને રવિવારના એક દિવસે સામૂહિક હતો કરીને તાળાં તોડીને પાંજરામાંથી મુક્ત કરી દીધેલ. પ્રાણીદયાનું વાતાવરણ જેમને જન્મથી જ મળ્યું નથી તેવા અમેરિકન યુવાન-યુવતીઓ પણ જો પ્રાણીપ્રેમની આટલી ઉત્કટ ભાવના ધરાવતા હોય તો લોહીમાં જ જેમને ઉત્તમ સંસ્કારો મળ્યા છે તેવા યુવાનોની સ્થિતિ શું હોવી જોઈએ ? એને બદલે આજે તો એવી પરિસ્થિતિનું સર્જન થયું છે કે પગ નીચે ભૂલથી કીડી પણ ચગદાઈ જાય તો જેના દિલમાંથી અરેસ્ટી નીકળી જાય તેવાં કુળમાં જન્મેલ બાળક તેને ડોક્ટર બનાવવાના તેના માતા-પિતાના અભરખાને પૂરા કરવા મેડિકલ કોલેજમાં જઈને દોઢ કલેજે જીવતા દેડકા પણ ચીરતો થઈ જાય છે. હોમિયોપેથીની દવાઓને તદ્દન નિર્દોષ માની લેનાર લોકોની જાણ માટે એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે હોમિયોપેથીની અમુક દવાઓમાં પણ પ્રાણિજ પદાર્થોના વપરાશની પૂરી સંભાવના રહેલી છે. દયા નિરપેક્ષ બનેલા આ યુગમાં જીવેટીન જેવા પ્રાણિજ પદાર્થોનો તો પ્રિન્ટિંગ

માટેની શાહીયી લઈને હસતાં મોંએ પડાવાતા ફોટાઓ માટેની ફોટોગ્રાફિક ફિલ્મ સુધીની અનેક ચીજવસ્તુઓમાં એટલો વ્યાપક વપરાશ થાય છે કે તેમાંથી સર્વથા બચવા માટે તો કારખાનાઓમાં બનેલી ચીજવસ્તુઓના બહિષ્કારનું એલાન જ વાસ્તવિક ઉપાય બની શકે તેમ છે.

અહિંસાનો મહિમા આ દેશની પ્રજાના લોહીમાં એવો તો વણાઈ ગયેલો કે હિંદુસ્તાનનાં લાખો ગામડાંઓમાં વૃદ્ધો સવારના પહોરમાં જ વાટકામાં આટો લઈને ગામના ગોંદરે આવેલા કીડીયારે લોટ પૂરવા જતા તો વળી કો'ક આમને પાદર આવેલા નદી, તળાવ કે સરોવરમાં રહેલાં માછલાંને ખવડાવતા. પશુને ચાર અને પંખીને જાર તો લોકજીવનમાં વણાઈ ગયેલી ચીજ હતી. બહેનો રોટલા ટીપતી વખતે પહેલો રોટલો ફૂતરાનો જુદો કાઢતી. એટલે સુધી કે પાટણ, ખંભાત, વઢવાણ જેવા અનેક ગામોની પાંજરાપોળમાં જીવાતખાનાંની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી અને બહેનો અનાજ વીણતી વખતે અનાજમાંથી નીકળેલ ધનેડાં, ઈયળ, વગેરે જીવાતને ભૂખે તે ન મરી જાય તે માટે એક વાટકામાં થોડુંક અનાજ નાખી સાચવી રાખતી. મહાજનનો માણસ નિયત દિવસોએ ઘરે ઘરે ફરીને એક ડંખ્યામાં તે વાટકામાંના અનાજ સાથે જીવાત ઉઘરાવી લઈને પાંજરાપોળમાં આવેલ જીવાતખાનામાં અનાજની વચ્ચે સાચવીને મૂકી રાખતો જેથી અનાજનાં ધનેડાં પણ સૂખપૂર્વક પોતાનું શેષ જીવન પસાર કરી શકે. અનાજમાં રહેલાં ધનેડાંની પણ જે દેશમાં આટલી કાળજી રાખવામાં આવતી તે દેશમાં જીવતાજગતા માણસોને પણ ધનેડાંની જેમ જીવતા ઉડાવી દેવામાં આવે છે તેવી પરિસ્થિતિનું સર્જન કેમ થયું છે તેનું 'રિસર્ચ' શાણા માણસોએ કરવાનો સમય પાકી ગયો છે.

વર્ષો પહેલાં મુંબઈમાં રામન રાઘવન નામનો એક કુખ્યાત ખૂની થઈ ગયો. કહેવાય છે કે તેના માથા ઉપર એવું પાલગપન સવાર થઈ ગયેલું કે માણસને દેખે ત્યાં એને માણસને મારી નાખવાનો હડકવા ઉપડતો. અંગ્રેજોની વિદાય પછી સત્તાના સિંહાસનો પચાવી પાડનાર આ દેશના સવાઈ અંગ્રેજોને પણ 'મારો-કાપો'નું એક પાલગપન લાગું પડ્યું છે. તેમની આર્થિક-સામાજિક-રાજકીય નીતિઓના પાપે આજે આ દેશમાં ચારે બાજુ 'મારો-કાપો'ના જ જાણે કે નાદ સંભળાઈ રહ્યા છે. માથામાં જૂ મારો, પધારીમાં માંકડ મારો, રસોડામાં વાંદા મારો, પોલ્ટ્રી ફાર્મમાં મરઘાં મારો,

કતલખાનાંઓમાં પશુઓ કાપો, કોલેજોમાં દેડકાં ચીરો અને એટલેથી સંતોષ ન થતાં પેટમાં રહેલા બાળકને પણ 'કાયદેસર-સલામત અને ખાનગી ગર્ભપાત'ના સુવાળા નામ નીચે મારવા સુધી વાત પહોંચી છે. જે દેશનો ખેડૂત 'જગતના તાત'ને નામે ઓળખાતો તથા 'ચોર ખાય, મોર ખાય અને બાંકી બચ્યું તે દોર ખાય' કહી હિંસાથી વેગળો રહેવા પોતાને થતા નુકસાનને પણ હળવેકથી હસી કાઢતો તે ખેડૂતને પણ જંતુનાશક ઝેરના સ્વાડે ચઢાવી દઈ આજે હિંદુસ્તાનના ગામડે-ગામડે આવેલા પ્રત્યેક ખેતર સુદ્ધાને પણ જીવાત મારવાના કતલખાનામાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યું છે. કુદ્ર જીવજંતુઓને મારી નાંખવા સ્વરૂપે શરૂ થયેલું હિંસાનું આ કાળચક્ર પંખખ અને આસામમાં જીવતા મનુષ્યોને પણ ભૂંજી નાખવા રૂપે પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે.

વિશ્વયુદ્ધોની હિંસાને રોકવી હોય તો સૌથી પહેલાં તો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના ઘરમાં-પોતાના રોજીંદા જીવનમાં થતી હિંસાને રોકવી પડશે. 'આમલેટ'ના રૂપમાં આજે ઈડાને ભૂંજી નાખનાર માણસના મનોજગતની ધરતી પર અવતરિત થયેલ હિંસક ભાવ આવતી કાલે જીવતા-જગતા માણસને પણ ભૂંજી નાખવા સુધી પહોંચે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. અમારી પ્રવર્તનનો સંદેશ જગતને અહિંસક બનાવતાં પહેલાં તે માટે સૌ પહેલાં પોતાના હૃદયમંદિરમાં અહિંસા ધર્મની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી તે છે.

ધાર્મિક ઉત્સવો : ઘનનો ધુમાડો ?

શ્રીમંત વ્યક્તિ પૂરા ઠાઠમાઠ સાથે દીક્ષા અંગીકાર કરે એવી પરંપરા પાછળ મહત્વનું એક એવું કારણ રહેલું છે કે પૈસા પાછળ પાગલ બની પૈસો કમાવા માટે ગમે તેવું ખોટું કામ કરતાં ન અચકાતી વ્યક્તિઓના દિલમાં એવો આંચકો લાગે છે કે એક બાજુ આપણે બીજાના હક્કનું પણ અન્યાયથી ઝૂંટવી લેવા માટે કોશિશ કરીએ છીએ જ્યારે આ વ્યક્તિ સહજપ્રાપ્ત એવી સંપત્તિને લાત મારીને ચાલી નીકળે છે. આમ ઠાઠમાઠ સાથે લેવાતી દીક્ષામાં પૈસાની નહિ પણ હકીકતે તો પૈસાના ત્યાગની પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

જો વધુ ને વધુ લોકો શ્રીમંત વ્યક્તિના વૈરાગ્યની વાત જાણે તો તેટલી વધુ વ્યક્તિઓના જીવનમાં કંઈક પણ વિધાયક પરિવર્તન આવવાની શક્યતા ઊભી થાય છે. અને આવી જાણ વધુ વ્યક્તિઓને કરવાના પૂર્વની જીવનશૈલીના “એન્વાયર-મેન્ટલી સાઉન્ડ” અનેક રસ્તાઓમાંનો એક રસ્તો વરઘોડાનો હતો. આધુનિક જમાનામાં કાર્યક્રમોની જાણ છાપામાં જાહેરાત આપીને કરાતી હોય છે. જેમાં ન્યૂઝ પ્રિન્ટના વપરાશ દ્વારા જંગલોના નાશ સુધ્ધાને આડકતરું પ્રોત્સાહન મળે છે. જ્યારે પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશમાં આવા અનેકવિધ કાર્યક્રમોની જાણ લોકોને વરઘોડાઓ દ્વારા થતી હતી. વરઘોડો નીકળ્યો હોય તે જોઈને કોઈને પણ સહજપણે જિજ્ઞાસા થાય કે આ શાનો વરઘોડો છે. અને જ્યારે જાણ થાય કે કોઈ શ્રીમંત વ્યક્તિ પોતાને મળેલા ભોગનાં સાધનોનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરી રહી છે, ત્યારે તેના દિલમાં તે ત્યાગ તરફ ધોડો પણ અહોભાવ પેદા થયા સિવાય રહેતો નથી. આધુનિક જમાનાની રીત આવા ત્યાગને બિરદાવવા ભારે ખર્ચ કરીને તે વ્યક્તિના ત્યાગનો તથા તેના જીવનનો મહિમા ગાતી પુસ્તિકા છાપવાની છે. આવી પુસ્તિકા છપાય તો આપણે તેને વખાણીએ છીએ. જેમાં હકીકતમાં તો કાગળોના બેક્ષમ વપરાશ દ્વારા જંગલોના નાશ સુધીનું નુકસાન થતું હોય છે. જ્યારે જૂના જમાનાની રીત આવા ત્યાગને બિરદાવવા વરઘોડો કાઢવાની હતી કે, જેને આજે આપણે કોઈવાર પૈસાના પ્રદર્શન અને ધુમાડાના નામે વખોડી કાઢીએ છીએ. પણ હકીકતમાં જો

યોગ્ય રીતે આવા વરઘોડા કાઢ્યા હોય તો તેમાં ખોલાવેલા લોક-કલાકારો દ્વારા લોક-કલાનો પ્રોત્સાહન મળવા ઉપરાંત હાથી, ઘોડા, બબ્બોના સામાન્ય સ્થિતિના માલિકોને પોતાની રોજી-રોટી પણ મળી રહે છે.

જો કોઈ વ્યક્તિ લોક-કલાકારોને પ્રોત્સાહન આપવાની સંસ્થા ખોલવા માટે લાખ રૂપિયાનું દાન કરે અથવા મોટાં શહેરમાં ઊછરેલાં બાળકો હાથી વગેરે પ્રાણીઓને જોઈ જાણી રહે તે માટે પ્રાણીબાગમાં લાખ રૂપિયાનું દાન કરે તો આપણે તેને વખાણીએ છીએ. જ્યારે તેટલા જ રૂપિયા દ્વારા વરઘોડામાં લોક કલાકારોને ખોલાવવામાં આવે તેના દ્વારા આપો આપ જ લોકકલાને પ્રોત્સાહન મળી જતું હોય કે વરઘોડામાં ફેરવવામાં આવતા હાથી જેવા પ્રાણીઓ દ્વારા વરઘોડાને નીરખનારા હજારો બાળકો હાથી જેવા પ્રાણીઓના પરિચયમાં આવતા હોય તો, આપણે તેની ટીકા કરીએ છીએ. આ હકકીત પશ્ચિમની વિચારધારાનું આપણા મનોજગત પર કેટલું બધું આધિપત્ય છે, તેની સૂચક છે.

લોક-કલાને પ્રોત્સાહન આપનારી કે પ્રાણીબાગ જેવી પશ્ચિમમાંથી આવેલી ઔપચારીક સંસ્થાઓ (છેલ્લા બરસો વર્ષથી મોટા ભાગના જાહેર માધ્યમો દ્વારા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક પાસાંને વખાણવા ચાલતા પ્રચારને કારણે) આપણને પણ વખાણવા જેવી લાગી જાય છે, જ્યારે લોકકલાને પ્રોત્સાહન, પ્રાણીઓનો પરિચય કે ત્યાગની પ્રતિષ્ઠા જેવા એ જ હેતુઓ પૂર્વની જીવનશૈલીના એક અંગ એવા વરઘોડાઓ દ્વારા બર આવતા હોય તો પણ 'ખાસ કરીને મેકોલે શિક્ષણ પામી' બ્રેઈન વોશીંગ કરનારા જાહેર માધ્યમોના સંપર્કમાં આવનારા શિક્ષિતો તેની ટીકા કરતા હોય છે.

ઘણીવાર એવી ટીકા કરનારાંઓના મનમાં કોઈ દુર્ભાવ કે દ્વેષભાવ નથી પણ હોતો પરંતુ તેમના અજાગૃત મન પર પશ્ચિમની વિચારધારાની પડેલી અસરને કારણે તેમનાથી આ ટીકા થઈ જતી હોય છે. કોઈ શ્રીમંત વ્યક્તિ કરોડોની સંપત્તિને છોડીને સંન્યાસ લઈ રહેલ છે તેમ કહેવાથી તેની અને સામાન્ય સ્થિતિમાં સંન્યાસ લેનારની વચ્ચે અજુગતો તફાવત ઊભો થઈ પૈસાની પ્રતિષ્ઠા યાય છે એમ કહીએ અને બીજી બાજુ મોતીલાલ નહેરુ તથા જવાહરલાલ નહેરુ જેવા લોકો કરોડોની સંપત્તિ છોડી આઝાદી કાજે આંદોલનમાં જોડાઈ ગયા તેમ કહી નહેરુ તથા બીજા સામાન્ય સ્થિતિમાં

આઝાદી આંદોલનમાં જોડાઈ ગયા તેમ કહી નહેરુ તથા બીજા સામાન્ય સ્થિતિમાં આઝાદી આંદોલનમાં જોડનાર વ્યક્તિઓ વચ્ચે તફાવત ઊભો કરીએ, ત્યારે વાત તર્કશુદ્ધ ભૂમિકાએથી નથી થઈ રહી, એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૫મી ઓગષ્ટ કે ૨૬મી જાન્યુઆરી કે “અપના ઉત્સવ” જેવી ઉજવણીઓમાં દેશભરમાંથી લોકકલાકારોને બોલાવવામાં આવે, તો વખાણવા જેવી વાત લાગે, જ્યારે ધર્મ પ્રસંગોસ એ આવા જ લોક કલાકારોને બોલાવીને વરઘોડા કઢાય ત્યારે તે વખોડવા જેવું લાગે તો- ‘ધર્મ પ્રત્યે જ સૂચ હોવાથી આમ નથી બનતું ને’ -તે વિચારવું રહ્યું. ઘણું કહી શકાય આ વિષયમાં, પણ બીજરૂપે મૂકેલા આ થોડાક વિચારો વિચારશીલોને વણખેડાયેલી દિશામાં વિચારવા પ્રેરશે તો પણ કાફી છે.

અનોખાં-હરખતેડાં

મૌલિક ને મૂલગામી, પરંતુ આજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કંઈક નોખા-અનોખા સંસ્પર્શને પામેલી, આદર્શ કહી શકાય એવી વાસ્તુ, વિવાહ અને લગ્ન પત્રિકાઓના આ નમૂના છે, જેના કસબી છે શ્રી અતુલશાહ. સંપા.

(૧)

॥શ્રી॥

॥શ્રી ચિંતામણિપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

સ્નેહી સ્વજન,

વાગ્દાનથી માંડીને વળામણા સુધીની સુંદરતમ

રહસ્યોથી સભર આર્ય લગ્ન વિધિઓમાંની

એક મહત્ત્વની વિધિ છે વેવિશાળની

ચિ.....

અને

ચિ.....

ના વેવિશાળ-ચાંદ્રા વિજયાદશમી ને શનિવાર તા. ૨૯-૬-૯૦ના

(વિક્રમ સંવત ૨૦૪૬ના આશ્વિન શુક્લ દશમી)

મંગળ મુહૂર્તે નિધરિલ છે

સગપણ વિધિ અને તત્ત્વગિત્તિક-ભોજન સમારંભમાં

સપરિવાર, પધારવા અમારું ભાવભર્યું નોતરું છે.

લિ.

(૨)

સ્વસ્થાન શ્રી ગામ... મધ્યે બિરાજમાન રાજમાન રાજેશ્રી.....જોગ,
 આજીવન બ્રહ્મચર્યના ઉજળા આદર્શોને અમલમાં મૂકવા
 અસમર્થ બહુજનસમાજનો જીવનબાગ કમસે કમ સદાચારનાં ફૂલડાંની
 સોડમથી મધમધી ઊઠે એ માટે રાજ ઋષભે ઘડી આપેલ
 અણમોલ લગ્નવ્યવસ્થાને અનુસરીને વીર વિક્રમની સંવત ૨૦૪૭ની
 માઘ શુક્લા પંચમી ને સોમવારના તા. ૨૧-૧-૧૯૯૧ના રોજ
 ના સુપુત્ર

ચિ.....

..... ની સુપુત્રી

ચિ....

સાથે કંકુવરણા સાંજનમાંજનની સામે લગ્નગાંઠથી જોડાઈ
 ગાઈસ્થય પ્રવેશ કરશે. આવા રૂડા અવસરીએ આપ સરીખા પ્રિયજનને
 સાગમટે નોતરું પહોંચાડતા અમારાં હૈયાં હરખે હિલોળા લે છે.

આપના હેતહેવાયા,

*

લીલાં તોરણિયાં બંધાંવો રે
 આંગણિયામાં માણેક થંભ રોપાવો રે...
 બહેન શ્રી,
 મહાસુદી ચોધની સવારનું માળારોપણ કોકિલ કંઠે
 ગવાતાં ધવળમંગળ થી ગાજી ઊઠશે..
 ગવાશે ગીતડાં.... જાણે વેરાશે ફૂલડાં...
 ગીતનાં સૂરમાં સૂર પૂરાવવા આપણે સ્નેહભર્યું તેડું છે.

*

રાંધી રસોઈઓ થાળે ભરી રે,
ભોજન કરતેરા જાઓ રે...
સ્નેહી સ્વજન,
અમ ઘેર આવેલા રળિયામણા અવસરની આ નોબતે
સજન મેળાવાની અમને હોંશે છે. હેત-પ્રીતમાં વધારો
કરતા રૂડાં ભોજનિયાં લેવા આપે વહાલેશરીઓ સાથે
સપરિવાર પધારવાનું છે.

✽

પ્રિયજન,
સાંજ પડીને ઝાલર વાગે...
સૂર અને શબ્દની જુગલબંદીને
મન ભરીને માણવા મહા મહિનાની
અજવાળી ચોયની રાતે તારલિયા
પણ ખુદ્દા આકાશમાં ઊતરી
આવશે. સૂરીલી સંગીત સંધ્યાના
અવસરે પરિવાર સહ આપના
પગલાના મોરલાયી અમ હેયાના
ફળિયા ગહેંકી ઊઠશે.

(૩)

સ્વસ્તિ શ્રી..... શુભ સ્થાને ખિરાજમાન
રાંજમાન રાજશેરી.... જોગ,
આ અવસર્પિણીનાં પરચગ પહેલાં લગન લેવાયાં હતાં રાજ ઋષભનાં-
સુનંદા અને સુમંગલા સાથે. ઋષભકુમારનાં લગ્નમાં મહાલ્યાં હતાં
ખુદ ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી. આજ દિન લગી વિદેશીઓના દિલમાં પણ
અહોભાવ પેદા કરતી આર્ય લગ્ન વ્યવસ્થાની એ ઊજળી પરંપરામાં

ધિ....

..... ના સુપુત્ર

ધિ....

..... ની સુપુત્રી

સાથે પરદુઃખભંજક વિક્રમની સંવત ૨૦૪૭ની ફાગણ સુદ ચોથ ને
સોમવાર તા. ૧૮-૨-૯૧ના રોજ સપ્તપદીના સાત ડગ ભરી
રેશમની ગાંઠે ગૂંધારો.

અમ હૈયાનાં હેત નીતરતાં આ લગનિયાં તેડાંને વધાવી લઈને
આ ઊજળા અવસરે કુટુંબ કબીલા જોગ પધારવા આપને
હરખભીનું તેડું છે.

અભિલાષી આગમનના,

*

આંગણિયે મારે બાજોઢિયા ઢળાવો

કે ફરતી મેલો રે કંકાવટી...

બહેન શ્રી,

ફાગણ સુદ ચોથની સવારનું માળારોપણ સરખી સહિયરોના મુખડે
ગવાતાં મીઠાં ગીતડાંધી ગુંજી ઊઠશે. સાકર-રોલડીથીયે મધુર ગીતોથી
અમ આંગણ ભરી દેવા આપને ભાવભીનું નોંતરું છે.

લાડો લાડી જમે રે કંસાર,

... કંસાર કેવો ગળ્યો લાગે રે...

સ્નેહી સ્વજન,

આવ્યા છે અમ આંગણિયે કંસાર કર્યાના જોગ.

ભાઈ ના લગનટાણે હરખના જમણનું આ નોંતરું સહકુટુંબ મોતીડે
વધાવી લેશોજી.

*

ડંકો વાગ્યોને લરકર ઉપડ્યું ઝરમરિયા ઝાલા

આવી છે મોટા ઘરની જન....ઝરમરિયા

સુજા શ્રી,

શુકન જોઈને સંચરતા વરઘોડે

અને જાણેયાઓના સંગ જમણમાં

સહકુટુંબ પધારવા આપને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ છે.

(૪)

શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથાય નમઃ

નિમન્ત્રણમ્

હે જી...તારું આંગણિયું પૂછીને કોઈ આવે તો આવકારો મીઠો
આપજે....

‘અતિથિ દેવો ભવ’ના આ દેશમાં,
ઘર એ માત્ર ઈંટ-ચૂનાનું બનેલું મકાન નથી કે,
નથી એ Beware of dog ની ચેતવણી આપતો બંગલો

એ તો છે સહનાવવતુ, સહનૌ ભુનકતુ અને સહવીર્ય કરવાવહે’ના
આદર્શોને ચરિતાર્થ કરવાનું એક રમ્ય સ્થળ ! આવાં એક ઘરમાં,
મહા વદિ એકાદશીના મંગળ દિવસે
જ્યારે પ્રવેશ કરી રહ્યા છીએ ત્યારે સાધુજનોનાં પુનિત પગલાંઓથી એ ઘરની
ઘરતી સાદ પાવન થતી રહે...

અતિથિઓના આગમનથી તેનું વાયુમંડળ સદા ગુંજતું રહે...

અને વડીલોની આશિષ ત્યાં સદા વરસતી રહે...

- એવી શુભાભિલાષાઓ વાંછવા

અને એ સુભગ પળોમાં સપરિવાર સહભાગી બનવા વાસ્તુ પૂજામાં પધારવા
આપને નિમંત્રણ પાઠવતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ.

વાસ્તુ પૂજા : બપોરે ૩-૦૦ કલાકે

શુભ સ્થળ :

સ્વગતાકાંક્ષી.

(૫)

ૐ શ્રી ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથાય નમઃ ૐ

રાજમાન રાજશેરી

ઝોર-બેલ અને બેડરૂમ, ટી.વી. અને કી-હોલ, સ્ટેન્ડિંગ-કિચન અને ડાઈનીંગ ટેબલ, સોફા-સેટ અને ફીઝની સગવડોના સમુદાયથી 'પશ્ચિમ'નો ફ્લેટ બંની શકે...

પરંતુ એમાં બાર-સાખની મંગલમૂર્તિ અને પૂજાઘર, હિંચકો અને ઘોડિયું, પાંણિયાણું અને બાજોઠ અને એથી યે વિશેષ તો કુટુંબ-વત્સલતાનો કિલબિલાટ ઉમેરાય ત્યારે રચાય છે આર્ય મહાજનના 'ઘર'નો માહોલ.

અરસપરસના ગમા-અણગમાને સહન કરીને પણ સાત પેઢી એક છાપરે રહે અને એક રસોડે જમે એ પરિવારનું ઘર કેવળ ગાર-માટીની મદૂલી હોય તો પણ મહેલ બની જાય છે.

ફાગણ વદની ચોથે ઘર દેરાસરથી ઊજળા બનેલા-અમારા નંધા ઘરમાં રહેવા જઈએ છીએ ત્યારે આપની સપરિવાર ઉપસ્થિતિ અને શુભાભિલાષાઓ "સહન કરીને પણ સાથ નિભાવવાની" એ ઉજ્જવળ પરંપરાને આગળ ધપાવવાનું બળ અમારામાં પૂરશે.

સાધુ પુરુષોના સત્કાર, સાધર્મિકોની ભક્તિ, અતિથિઓનો આદર, દીન-દુઃખિતોની યાચના-પૂર્તિ, વડીલોની સેવા અને ભૂલકાઓના સંસ્કરણના કેન્દ્ર સમા 'ઘર'માં પ્રવેશની મંગલ ઘડીને આપ સૌની સાથે બપોરે બે થી ચારમાં પૂજા ભણાવીને ઉજવવાના અમને અભિલાષ છે.

સ્થળ :

લિ. :